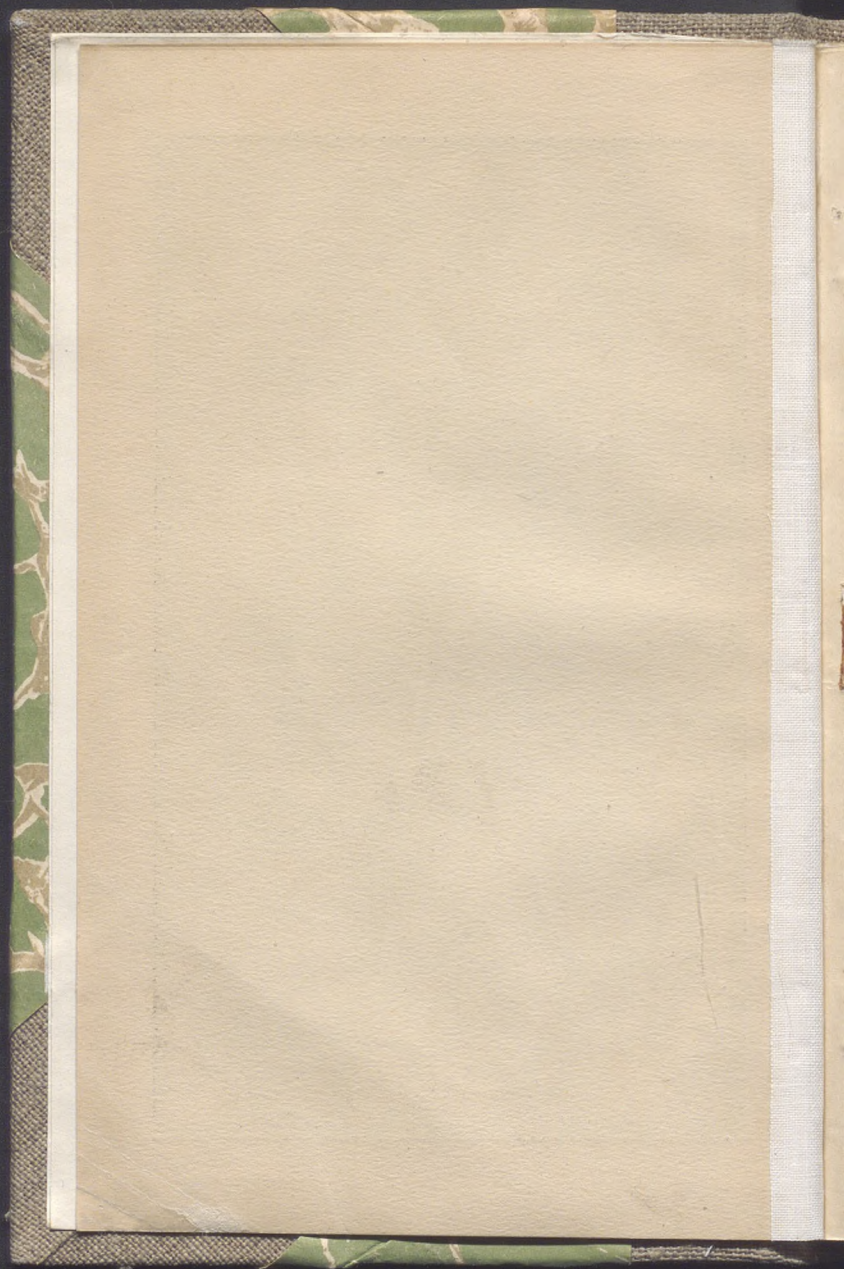

I 897. 332

ОЛЕКСА СТОРОЖЕНКО.

МАРКО ПРОКЛЯТИЙ

ЛЬВІВ.

Накладом Української Книгарні й Анти-
кварні, Львів, вул. Рутівського ч. 22.

219011

ОБРАТНА СТОРОНА

МАРКА ПРОКАТНИ

БІБЛІОТЕКА-УМОВИ
ВНІ
ВНАРОДНО

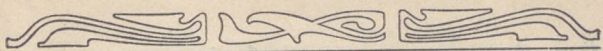
Т 897.332

1897

Видання Української Книжкарні в Австрії
Книжкарня в Радівцях, ч. 22

Друк. Ганіцький, Чернівці, Ріаџа Gh. Vodă (пл. Австрії) 3.

1897K 841/a

Товчється, як Марко по пеклу.

(Українська приказка.)

I.

Було в Петрівку. Зелена по пояс трава вкривала степи, вихрилась, слалась і як море грала; набіжить вітрець, покотиться хвилею, нахилить, розібе її, і вона зажовтіє, заголубіє і зачервоніє квітами. На синьому небі ні хмарки; сонце зверху накрива теплом і широким промінням, як золотива дощем, кропить кожен листочок, кожну билинку, а з трави обдає, свіжить пахучим холодком. Дишеш, не надишешся, як буває в Спасівські жароти, після довгого путі, ні наситиш жадоби, допавшись до холодної криниці. Здається тільки їй видко небо їй землю, а скільки ще наоколиці тебе тієї тварі божої! Куди не глянь, під кожним кущиком, листочком, кишать коники, комашня, як розмальовані метелики, мигтять з квітки на квітку: а високо, під ясним небом, вються орли, хмарою літають дрохви, журавлі, хохітва; ковбчики, неначе гвоздиком прибиті, на однім місці махають крильцями, виглядаючи добичу. Деколи залопотить, розляжеться трава, і сайгак, злякавшись свогож шелесту, летить як на крилах, схиливши на спину довгі свої роги. Кругом тебе усе живеть, усе дише, дзиркотить, висвистує, а оддалі, невідь від-

кіля, виявляються озера, буцім чарами наливають, мріють, котять хвилю за хвилею і як море вкривають землю. Тільки де-не-де синіють, неначе острови, оточенні могили; і знов як не було, маня розвіялось, рознеслось, і знов зелена трава скрізь стелиться по степу. Весело глянуть на ці степи заповрожайської України; усе очі до себе пригортають, а серце мліє, смутні думки летять в невідомий край, а за ними рветься й душа, бо нема для неї притину на землі, як нема чоловікові захисту на широкому степу.

Жар починав стухать, сонце близилось до землі, оточившись довгими паростями проміння, неначе підняло сто рук, щоб обняти степи на добраніч. Вітер як з лісу повівав холодком і розносив квітчані пахощі. У свою чергу озвались вечірні пташки: підпідьомкали перепела, деркотили деркачі, висвистували овчарики, кигикали і квилили літаючи чайки. Аж ось в траві неначе іскра блиснула, і виявивсь, як з землі виріс, на вороному коню січовик, в червоному жупані й в кабардинці на бакир. Ремінний пояс врізався в його тонкий стан, за поясом і в кубурах стреміли пістолі, біля боку висіла шабля в срібній піхві, а за плечима мотався булдимок. Січовик був ще молодий, тільки вус вирівнявся; ясно гляділи його карі очі, а уста ніби усміхались; усякий би пізнав по його юнацтву і безсумному погляду, що не ввірився ще йому світ, не почало й лихо. Їхав він тихою ходою, озираячись по сторонам, ніби гуляв собі: то закурника піснею, то нахилиться з коня, зірве квітку, втішається єю і, побачивши крашу, кине і зрива другу.

Вже завечеріло. Широкі тіни простяглись і мережили степ; захід сонця занявся поломям і на-супроти обдав ярким світом гребень гори з могилами. Січовик скинув очима у даль, шукаючи, на якій би йому могилі заночувать. Дивиться, на самій вищій могилі щось мріє, чорніє: спершу здалось йому за шупліку, а як зблизився, побільшало, неначе орел; ще проїхав кілька гонів, роздивився, аж то чоловік, і сидів він нерухомо, неначе кам'яна баба на могилі.

— От і добре, пробубонів про себе січовик, — послав мені Господь на ніч товариша.

Спустившись в балку, він зупинився біля криниці, набрав в баклагу води, напоїв коня і повів його в поводу. Зійшов на гору, вже і до могили зблизивсь, а чоловік сидить собі, не ворухнеться, неначе заляк, не оглянеться на січовика й не чує шелесту од його важкого поступу. З виду він і по одежі не гевал, не бурлака, а щось не прсте: татарська кучма насунулась йому на очи, ніс закіндзюбився, як у кобця, а довгенні сиві вуса аж до грудей доставали. На плечах у його був накинтий чорний подолянський кобеняк і в верзунах, як обуваються в Карпатських горах Гуцули. Не видко було при йому ніякої броні, тільки в руці держав він ціпок і біля боку лежала торба.

Зблизившись до могили, січовик одпустив коневі попруги, приарканив, дивиться, а чоловік усе сидить, не оглянеться і не поворухнеться.

— Бач, як замислився, — прошепотів січовик, заходячи з боку, — а мене і не бачить; пострівай же, я тебе сполохну, — та

скільки духу й крикнув: пугу! аж луна по степу покотилась.

Однак од цього покрику чоловік не сполохнувся, не притьма озирнувся він і хижо з підлоб'я глянув на січовика. Страшно горіли вірлоокі його очі, неначе іскри з них посипались. Січовик хотів було ще в друге пугнуть, та й припинивсь, бо як списом шпигнуло його тим поглядом, неначе холодна жеретія обвилась і здавила йому серце. І не схаменувся він, як, знявши кабардинку, низенько вклонився, буцім самому кошовому, і з повагою промовив:

— Добрий вечір, чоловіче!

Чоловік зміряв січовика очима і не промовивши слова, одвернувся. Нахмурився і січовик; заграла молода кров, заискрились очі: розсердила його та зневага.

— Слухай, чоловіче, — озвався січовик, — за поздоровкання мусиш оддякувать, а не одвертатъ пику і чорти батька зна куда стромлять свої волові очі, як кішка в каганець!

Чоловік мовчав, усе дивлячись пильно у туж саму сторону, як і спершу дививсь.

— Чи чуєш, що я тобі кажу? — знов гримнув січовик, підступаючи.

— Не позакладало, чую... пробубонів чоловік, не ворохнувшись.

— Чогож мовчиш?

— Нічого казать; коли я тобі не подобавсь, іди собі дальш, степи просторі.

— Не я до тебе прийшов, а ти забрався в чужу солому, та ще й шелестиш! Степи наші запорожські. От що!

— Хто це тобі казав?

— Я тобі кажу!

— Коли ваші, чом же ви їх не орете, не засіваєте, не користуєтесь ними?

— Січ не пшеницею степи засіва, а кріпостями, паланками, от що!

— Поганіж будуть ваші жнива; не собі дбаєте; правда твоя, мине вік, другий, і ці степи ригнуть золотом, сріблом, та не буде вам з того ніякої користи. Не подякують тих, хто кровю своєю їх поливав і своїми кістками огорожував!... Так не кажи мені, козаче, що степи ваші: Божі вони і того, кому Він дасть ними користуватся!

— Поки хвалько нахвалиться, будько добудеться! Уставай же, та йди собі ік уражій матері за те, що ти цураєшся мого товариства; не хочу з тобою на одній могилі ночувать, от що!...

— Як не хочеш на одній, так шукай собі иншу...

— Вибачай, чоловіче, — гримнув січовик: — у мене такий звичай, що кудиб я не прийшов, то вже відти не піду, поки сам не схочу.

— Такий саме звичай і в мене...

— Вставай же, кажу тобі, — скрикнув січовик, — не то я тебе по запорожськи підведу!

— Чи не схотілось тобі, козаче, тичка подуть? — спитав чоловік, зареготавшись на весь степ, неначе само пекло зареготало.

— Я тебе так подму, — гукнув січовик, ще гірш розсердившись, — що аж на тій могилі опинишся.

— Гляди, козаче, не то мене не зведеш, та й торби моєї не підіймеш...

— Брешеш, підйму, і потилицю ще тобі єю натовчу!

Січовик справді хотів було затопить по гамалику, ухопивсь за торбу, та сюди-туди, і з місця її не зворохнув; попробував обома руками взять, аж заморивсь від натуги, а все таки не зворохнув.

— Що там таке в торбі? — бубонів січовик, поглядаючи то на чоловіка, то на торбу, — який там біс сидить?... Яж таки не аби який, підкови розгинаю, коня підіймаю, а гемонської торби і з місця не зворухнув... Скажи мені, чоловіче, — спитав він, — що ти таке на світі: чи який характерник, чи може сам чорт?

— Не характерник і не чорт, — одказав чоловік, схиливши на груди голову, — тільки чортова у мене доля...

— Якаж у чорта доля?

— Не така, як у людей!

— Це й не питаючи знав... А ти мені скажи, який там біс сидить у твоїй торбі, що вона така важка?

— Подивись...

Січовик розв'язав мотузок, засунув руку в торбу і витяг голову старої бабусі. Аж звомпив він, глянувши на неї, і трохи з рук не впустив. Як вчора одрубана: біле волосся було скуйовдано і облите запеклою кровю, брови нахмурились, не закриті очі грізно дивились, рід розкрився, страшно було глянуть на вид старої: здавалось, буцім вона в останній час кого проклінала.

— Чия це голова? — спитав січовик, прозоро поглядаючи на чоловіка.

— Матчина...

— Хтож її одчесав?

— Я!...

— Ти?... рідну ньеньку!... Мій Боже милий, чом же Ти не затримав такої грішної руки?!... скрикнув січовик, опускаючи голову в торбу. — Щож там ще у тебе? — спитав він дивлячись на чоловіка.

— Подивись...

Січовик знов поліз в торбу і витяг другу голову, молодої, дуже гарної дівчини. Джегерелі і дрібушки ще не порозплітались, тільки довга коса, чорна як гайворон, позлипалась запеклою кровю. Очі були трошки прищурені, а устонька, як терен синії, одкриті й зубки, неначе перли нанизані, білили й блестіли.

— Мій Боже милий, якаж гарна! — скрикнув січовик: — і на таку піднялась рука?!...

— Піднялась, коли одрубана...

— Чияж це голова?

— Сестрина.

— Чи не ти і цю одчесав?

— Одгадав!

— Знаєш, чоловіче, — зітхнувши промовив січовик, — на усьому світі нема нещасливішої тварі як ти, — от що!

Чоловік швидко повернув голову і пильно глянув на січовика, ніби хотів роздивиться, од кого почув цю річ.

— Козаче, — сказав він журливо, — не тобі першому показував я ці голови, не тобі одному і признався; всіж од розумної голови казали, що нема на світі й звіря лютішого від мене, — і не брехали вони; однак ти од

щирого серця сказав святу правду: на усьому світі нема нещасливішої тварі як я!... Од мене усе одцуралось: і небо, і земля, і саме пекло!... Мене прокляла мати, прокляв і батько з того світа, — я Каїн!... А тобі мене жаль, як побіденого, нещасливого... Спасибі тобі, козаче, дай руку, побратаємось! — Чоловік простягнув руку як лопату, обвинуту товстими жилами, неначе вірйовками.

— Вибачай, чоловіче, — одрізав січовик, — хоч мені тебе й жаль, а прочварі, Каїну, руки не подам, і побратимом не буду.

Чоловік аж з місця вскочив, так його уразила ця відповідь; хоч низший він од січовика, а як роздрочився, так страшно й глянуть на його постать: плечі й груди як башта, кулаки як дві довбешки, пополотнів, очі кровю поналивались. Не звомпив же й січовик, на пяд не одступив, і сміло дивиться чоловікові в очі...

— Як! — гримнув чоловік, заскрего-тівши зубами: — ти гребаєш моєю рукою, моїм товариством?... Чи ти знаєш, блазень, що колись і я був січовиком, колись за велику увагу ставили моє товариство?

— Може колись, — перехопив січовик, — та не теперечки...

— Так виймай же шаблю і боронись: за цю уразку я визиваю тебе на чесний поєдинок!...

— Не чесний буде поєдинок битися з шаблею проти голих рук, а давай чим зду-жаєм! — січовик згорнув кулаки й став на готові.

— Не бійсь, і з шаблею не порівняєшся!

— Боюся тільки нечесної смерти; Бог нас порівня, а розсудить совість! — одказав січовик наступаючи.

Як од води стухає поломя, так остатня одповідь січовика припинила ярість чоловіка; не здержав він і його смілого погляду, по-нурился і назад одступив...

— Совість... совість... — глухо прогомонів він, — ні, ні, не мені проклятому брататись з тобою; не тобі простягати і руку суцїзі! — Чоловік приник до землі й важко застогнав, здавалось і могила з ним стогне...

— Не сердься, чоловіче, за мою шпарку одповідь, — з жалем промовив січовик: — як будеш гинуть, я од тебе не одцураюся і обїдві руки тобі простягну.

Чоловік підняв голову й глянув на січовика.

— Ти з Сїчи? — спитав він стиха.

— Еге, — одвітив січовик, сїдаючи поруч з чоловіком.

— По волї, чи недоля туди тебе запроторила?

— Не знаю, як тобі й казати. От слухай, не багачко розказувати. — Закохався я в дївчину, в нашому таки селї, і хотїв одружитись, так батько моєї суженої не згодивсь. „Дївча“, каже, „ще молоде, та й ти молодий, їди собі у киш, повештаєшся тамечки рокїв зо три, покоштуї гїркої, і коли Господь приведе вернутись, то ми тогдї вас і одружим.“ Моя ненька, — батька у мене нема, вмер, — дуже вбивалась, однак не одмовлювала: „їди, каже, синку, коли так треба, нехай тобі Бог помагає, бо й батько твій там був; придбаєш і ти собі козацької слави.“ Так отто тепе-

речки і повертаюсь до дому, придбав, як кажуть, і тії слави; так запорожці, — матері їх ковінька, нехай здорові будуть! — таке прізвище приложили, не знаю як і неньці казати: К о б з о ю прозвали, от що!... Вже було почали Підковою звать, бач, підкови розгинаю, а тут мені на лихо нечиста мати кобзаря принесла; співав собачий син, співав, та й поклав кобзу, а я не доглядився де вона, сів на неї та й потрощив диявольську личину; от мене і прозвали Кобзою. Оттаке, бач, прилучилось.

— Не журися, козаче, не прізвище прославляє чоловіка, а чоловік прізвище; не за горами і той час, як розкинеться широкий простор задля козацького герця.

— Була така чутка й у нас в коші перед моїм виїздом; прибіг з Чигирина військовий писар Хмельницький, лагодились збирать раду... Хотілось і мені зостаться, так дівчина ж, козацьке слово...

— А дуже ти кохаєшся в своїй дівчині?

— Як би не дуже, який би його біс і покинув Січ!

— А хто тобі поручиться, що вона й досі тобі вірна, й досі тебе кохає?... Вернешся, а вона ще краща стала, вирівнялась як біла тополя, тільки вже не твоя, а другому досталась... Що ти тогді робитимеш?... Кажи!...

— Тогді-ж то й буду казати.

— А буває, що сама-же ненька нараїть сужену свого сина одружитись з другим... Щоб ти тогді зробив, як би з тобою скоїлось таке лихо?... га?... га?...

— Неподобне вигадуєш; деж ти чув, щоб рідна ненька втопила долю своєї дитини! та й дівчина, котра коха свого суженого, скорійше вмре, як з ким другим одружиться. Коли ж з такою розвела, як ти кажеш, то й добре зробила; шукай собі іншу, вірну дружину...

— Знайшлась та інша, рідна сестра, — сама-ж кинулась заспокоїть побіденого. Цеж її й голова в торбі!...

— Рідна сестра! — обізався Кобза, важко зітхнувши, — та й гарна-ж, на віки гарна!

— А коли-б ти, козаче, побачив цю голову на повних плечах, на стройному стану, колиб вона глянула на тебе живими очима, почув би її голосок, і устенька, як маківка червоні, стулились з твоїми устами?...

— Ну годі, ка-зна що вигадує, та ще й проти ночі!...

— Облила вона пошарпане серце, — розказував чоловік, не слухаючи Кобзи, — дрібною сльозою живущої і зцілющої води й на який час загоїла його, та загоїла на превелике лихо: загорілось воно знов коханням, люто, скажено загорілось, і усього мене запалило... І в той час як гориш тим пекельним вогнем і жадова палить твоє нутро, з неба, з самого раю, бризнула роса; чи вдержався б не напиться тієї води?...

— Та ну тебе к бісу, — скрикнув Кобза, затикаючи вуха: — страшно тебе й слухать! — Що ти мене на покусу підводиш, чи що? Лучче ти мені скажи, який там бісяка сидить у твоїй гемонській торбі, що вона така дуже важка? Здається, дві голови не багачько заважать?

— Що в мене в торбі? — озвався чоловік, піднявши голову: — нечистая моя совість!...

— Совість?... Оттаке ще вигадай!

— Совість тяжкая, важкая, невсипущая, що не дає мені спокою, гризе мене й день і ніч, вже більш як пів віка ношуся з нею і до кінця світу, до страшного суду буду носитися, поки не зробиться вона легенька, що й мала дитина її підійме...

— Колиж вона полегшає?

— Тоді, як добрими ділами покрию превеликі й тяжкії мої гріхи, а без цього не прийме мене ні земля, ні само пекло...

— Шкода, бачу, — пробубонів Кобза. Потім, з перегодом, спитав: Здавалось, казав, що й ти був січовиком?

— Був.

— Як же тебе там звали, чи не чув чого про тебе й я?

— Так звали, як піп охрестив, другого прізвища мені не прибрали.

— Яким же іменням тебе піп охрестив?

— Марком.

— Те-те-те, чув, багато де чого чув! — казав Кобза, витріщившись на чоловіка: — чи не той ти Марко, що товкся по пеклу?

— Той самий...

II.

Піднялась роса й як серпанком вкрила степ; небо потемніло, зорі вияснились; ніч тепла та пахуча простягла чорні крила й всю землю пригортала й тулила, неначе ненька свою дитинку до грудей. Все живе затихло,

примовкло, тільки сови та пугачі літали над головами Кобзи і Марка, скиглили, пугикали, та й ще більш додавали суму. На темному небі чорним обрисом виявлявся з боку Марків вид, і видно було, як підіймались його груди, і чутно, як важко він дихав. Боязко глядів на його Кобза, в його душі змінювались то жаль, то погорження; здавався він йому й харпаком і побіденим. Задивившись на його, забув він і голод і свою втому.

— Можеб ти, чоловіче, червяка заморив? — спитав Кобза: — у мене є важні чабаки!

— Мого червяка нічим не замориш, — озвався Марко.

— Чи не хочеш глтинуть горілки? і горілка у мене є.

— Напоїла вже мене лиха доля, буде з мене!...

— Чогож так важко дихаєш, занедужав, чи що?... Засни, спочинь, воно й полегшає!

— Засни, спочинь... обізвався Марко, ніби усміхаючись: — нема для мене на цім світі ні сну, ні спочинку; я вже забув, коли й спав...

— Хибаж так давно?

— І батька твого ще не було тогді на світі...

— Як же ти на світі божому отсе живеш, не сплочи?

— Намісьць сну я що суботи вміраю й оживаю, щоб знов вмірати!

— Сьогодні, здається, субота, — усміхаючись сказав Кобза: — побачимо, як же ти вміратимеш!

— Бодай не довелось тобі бачить...

— Деж твоя душа вітає, як ти вмреш, коли, як і сам кажеш — що й пекло її не прийма?

— Моя душа тимчасом літає по світу, та збирає мої тяжкі гріхи і зносить у цю торбу, — і Марко озирнувся на свою торбу.

— Не-відь що й вигадує, — бубонів собі під ніс Кобза, а самого як морозом окотило, неначе за комір хто хапав... Здавалось йому, буцім і одрубані голови ворушились в торбі й шепотіли між собою... Однак, щоб не виявить свого суму, він ще, по запорожському звичаю, і жартувать став.

— От бач, — каже, розвязуючи свою сунку, — щоб твоя торба полегшала, тобі треба каятись та спасатись, а мені так добре їсти та запивати.

Та це кажучи і почав чабака трощить; уклав і другого і третього, а далі глитнув з пляшки на потуху горілки, та, викресавши вогню, запалив люльку. Марко не промовив до Кобзи слова й не озирнувся. Чим далш заходила ніч, тим важче він дихав, тим гірше гризла його нудьга; бідолашний не знаходив собі місця: гедзався, буцім підпалювали його вогнем, і трепотів, неначе тряця його трясла. Кобза налагодився було цілісіньку ніч не спати, щоб про всяк случай бути на готові; а не вспів добре смикнуть люльки, як вона випала з рота, голова схилилась на сунку і втома неначе лещетами стулила його тіло...

— Ненько... Зінько... — пробубонів він, потягуючись, і захріп, та не на довго.

О півночі заколихалась і затурготіла під ним земля, гук і галас розбуркали його. Схопившись він озирнувся наокруги і од жаху

окамянів. Перед Марком стояла старенька бабуся і дуже гарна молодиця з дитинкою на руках. Стара грізно дивилася на Марка;

E. MARVAN

Зникніть, одкасніться від мене! хрпів він,
одмахуючись руками.

Її очі як вогнем палили; скуйовдане й розпатлане волосся, біле як молоко, розвівалось вітерцем, підіймалось, ворушилось, неначе

купа гадюк; а дівчина висока, сановита, схиливши голову на груди, тулила до себе дитинку. — Кобза тільки скинув на їх оком, зараз пізнав Маркову матір і сестру. Невеличка скибка місяця похмуро освіщала виходців з того світу. Марко ледві державсь на ногах; волосся піднялось до гори, піна біла з рота, у грудях і ревіло і стогнало...

— Зникніть, одкасніться від мене! хрипів він, одмахуючись руками; — доки ви будете карать мене?

— Поти, — заголосила мати й сестра, — поки не спасеш своєї душі й наших душ, загублених тобою!

— Що-ж мені робить на світі?... Хиба не бачите моєї праці, хиба вам ще мало моїх лютих мук?... Рідна ньенько, сестро, змилуйтесь, дайте мені бідодашньому спочинку хоч на одну тільки часинку!

— Нема нам спочинку, не буде й тобі? Ратуй себе, ратуй і нас!

— Тату, тату! — запищала дитинка, простягаючи до Марка рученята: — ратуй, ратуй!...

— Ратуй себе й нас! — загомонило по степу, й із землі піднялись купи мертвеців, простягаючи до Марка кістляві руки, й всі зблизились до його...

— Зникніть! одкасніться!! — заревів Марко, як віл на ревищі, й вихопивши спід кобеньяка черкеський кинжал, замахав перед собою.

— Ратуй себе й нас! — заверещала й застогнала ватага мертвеців і прожогом кинулась на Марка...

Блиснув кинжал раз, в друге, й обезголовлені мати й сестра гепнулись об землю. Заколихалась і затурготіла могила, розступилась земля і з глибокої ями, як з води, вирнув дідизний старець. Біле волосся розкинулось по плечах, борода доходила до пояса, й сам білий як крейда, тільки очі тліли синьоватим вогнем, як горить сірка. В руках держав він одсічені голови.

— Батьку, змилуйся! — скрикнув Марко, ударивши себе в груди.

— Проклинаю тебе, сину, — застогнав дід, — проклинаю на цім і на тім світі!

— Проклятий! Проклятий! — почулось кругом Марка, й купи мертвяків висунулись з землі й замахали руками. Од цього покрику покотилась луна, й кожна могила одкликнулась: „Проклятий!... проклятий!...“

Дід кинув Маркові одсічені голови, й од змаху його рук повіяло холодним чадом. Марко заскреготів зубами, скрикнув, скорчило його судоргами й він бебехнувся об землю...

У Кобзи, дивлючись на все отсе, здавило серце, у грудях сперся дух, вся кров захолола, й він теж, як неживий, простягся на могилі...

Вже світало, як опам'ятовався Кобза. Важко зітхнув він, odkриваючи очі, на грудях неначе камінюка гнітила. Згадуючи, що довелось йому побачить у ночі, він добре не тямив і не здужав вбагнуть: чи то йому снилось, чи справді на яву усе те діялось. Підвівшись, Кобза озирнувся, дивиться, рання зоря вже височенько й схід сонця як жар червоніє. Марко лежав навзнич, страшно було на його й глянуть: зрячки позакочувались

Йому під лоб і блищали одні білки, судоргою скривило йому на бік рот, зуби вискалилились, а волосся стреміло до гори, як буйволина грива. Сестрина голова притулилась оддалі. Торба лежала порожня. Кобза боязко огледів Марка, руки його зовсім охолоділи й ввесь одубенів; де не взялась та комашня і, чуючи труп, лазила по його виду. Доторкуючись до його, й у Кобзи похололо на душі.

— Мертвий, мертвий, — бубонів Кобза, одступаючи од Марка: — бачу, не збрехав, кажучи, що вмре!... Що-ж мені теперечки на світі робить: чи покинуть його, чи підждать, поки оживе? — Кобза замислився... Зостанусь, — прошепотів він: — що буде, то буде! Коли оживе, буду йому товаришом, а ні — поховаю; усе-ж таки хоч яку небудь молитву прохарамаркаю над грішним, і не покину його трупу на поталу грачам та звірю.

Так мізкував собі Кобза, а тимчасом прокинувся божий мир: застрекотіли коники, заспівали пташечки, дровхи, журавлі, хохітва, підіймались табунами й летіли за своїм насущним... Сонце із-за гори викинуло золоте проміння і от-от лагодилось глянуть на землю. Кобза упав на коліна й став молитися. Не устами молитва його творилась, а теплою душею; полинула вона до Милосердного й напиваючись Його благодати, забула землю, забула й саму себе... Кобза не скінчив ще молитви, як почув назад себе, що щось затріщало й застогнало. Дивиться: встає Марко, важко диха й хижо водить мутними очима, а вид його такий-же блідий, як і у мертвого, і так-же стремить і волосся до гори. Страшно було дивиться на його

мертвого, а ще страшніш було бачить, як він оживав... Підвівшись, Марко важко зітхнув і боязко озирнув; найперше кинулась йому у вічі сестрина голова...

— Сестро моя милая, сестро моя любая, — чуло промовив він, дивлючись на неї: — збавив я тобі віку, занастив долю, і загубив твою душу! — Далі з жахом скинувши оком на матчину голову, скрикнув: „Мати моя рідна, на-що ти мене на світ породила, чом мене маленьким в колисці не задавила?“

З останнім словом Марко дуже застогнав і почав рвать на собі волосся і стусовать себе у груди. Дрібні краплі крови й поту текли по його виду, а з очей не пробилась ні одна сльозинка.

— Годі тобі стусовать себе, — озвався Кобза, — од цього не поможеться, лучче почни ранок молитвою. От що тобі треба!...

— Не вимолиш, — одказав Марко, схиливши на груди голову, — коли тієї молитви нема отут! — і Марко приложив руку до серця. Поперечитував я на своєму віку усі акахвисти, тропарі, псалми, на память їх вивчив, по цілісіньким дням і ночам хармаркав, а торба моя од цього не полегшала. Доводилось мені й скарби знаходити; багацько набудував я церквів, монастирів; багацько роздавав старцям, бідним, неймушим, а ще більш задля того, щоб одмолювали тяжкії мої гріхи, — а торба моя усе таки не полегшала. Чужим словом і чужими грішми не ублагавш Господа; ті молитви й скарби в нас самих; шукай їх у твоім серці, у твоїй

душі; коли-ж там нема, то вже ні в кого їх і не позичиш...

— Неписьменний я, так не знаю, яку тобі на це відповідь дати; мені здається, що на те поле, хоч воно й твоє, не ходи жати, котрого ти не орав і не засівав. Коли у тебе бракує того насіння, позич його у другого. Хоч той другий і не одмолить твоїх тяжких гріхів, так може навчить, як ублагати милосердного Господа, на путь спасення наведе, от що!...

Марко мовчки зирнув на Кобзу й пильно на його поглядів; видко було, що ця відповідь гаразд таки його торкнула.

— У яку сторону ти йдеш? — спитав він, підводячись.

— Ік Лохвиці, — одказав Кобза замислившись: — там моя ненька, там моя й сужена...

— Та не там твоя доля! — додав понуро Марко.

— Що було, те бачили, а що буде, те побачимо, — одказав Кобза, махнувши рукою.

— Однак пора рушати; поки не розійдемось, будеш мені товаришом, дорогою побалакаємо.

— Куди-ж ти мандруєш?

— У Лубні, туди пішов мій шлях.

— Що-ж маєш там чинити?

— Що доведеться. Як ти вчора приїхав, той шлях мені привижувався: бачив кілька слобід і Лубні.

— Звідси? — спитав Кобза дивуючись: — яка-ж мара показувала тобі ті слободи й Лубні?

— Невсипуша злая моя доля!... Годі теревені гнуть, час рушати, ходім, ходім!...

Марко почав ховать у торбу одрубані голови, а Кобза пішов до свого коня.

Через яку часинку Марко, закинувши на плечі свою торбу, рушив, а поруч його йшов Кобза, ведучи у повіді свого коня. Широко ступав Марко, здавалось і ваги ніякої не було у його на плечах, тільки видко було, як жили напружались на шиї і руках, а ноги грузли в землю аж по самісінькі кісточки.

III.

— Роскажи-ж мені, Марко, що ти за чоловік на світі, — спитав Кобза, — що тяжкими своїми гріхами так спаскудив свою душу, що тебе, як сам кажеш, не прийма ні земля, ні саме пекло?

— Добре, — одказав Марко, трохи замислившись, — роскажу: ти мені якось подобався; може згодиться тобі те, що од мене почувш, може й ти мені згодишся, або я тобі, так от слухай. Батько мій був з самих найпервійших січовиків, що осадились кошом на Чортотлику. Запровадив їх туди польський круль, Степан Батор, надавши їм лицарську регулу, щоб вони боронили святу віру й хрещений люд од дряпіжних Татар і Нагайців. Не дуже подобались Татарві й Нагайцям такі сусіди, як наші запорожці; побачили вони, що самі не справляться, от і підняли проти Січи оту бісову Кабарду. Так чого вже вони не робили, а нічогосінько не вдіяли: вибивали запорожців сотнями,

а в Січ надходило тисячами. Однак дуже таки надозолила Кабарда січовикам; от вони, завдавши чосу Татарві, одпровалили чималий загін і проти Черкесів, щоб і їм утерти носа. В тім загоні ватажком був мій батько. Перебравшись через річки Дон і Кубань, наші сіроми спалили не один авул, не одну тисячу й народу викоренили. Раз, як так порядкували запорожці в одному авулі, батько мій захопив дівчинку по десятому року й як повертались у Січ, то й її узяв з собою. Вернувшись на Запорожжя, оддав він ту дівчинку на руки одній бабусі, що жила в Старих-Кодаках; у те уремя була вже там чимала оселя. Так з цієї-ж то дівчинки виросла дуже гарна дівчина, такої подобі й не бачили у нас на Україні. Така, кажу, що як побачив її мій батько через кілька років, то аж ахнув і так закохався, що й лицарство своє покинув і одружився з нею; це-ж моя й мати. Отто, бач, оженившись, батько мій пішов ік Чигирину, бо з відти був родом. Там у його була батьківська хата з левадою і деяке хозяйствечко, і він з лицаря зробився пахарем. Тільки не на довго; і року не прожили вони там собі любенько, як Татарва й Нагайці, з'єднавшись з Черкесом, знов набігли на Січ і вибили з коша запорожців. Таке було... Прочувши про це, круль Батор одним своїм словом підняв усю Україну: і старе й мале попхалось на війну, пішов і мій батько. Моя мати дуже його кохала, душі в себе не чула; що вже батько не робив, як її не улещав, а не схотіла зостаться одна, й разом з ним поїхала битися з Татарами. Он яка була...

По військовій регулі, як і досі, заборо-
нено жінкам проживать у коші а підчас
війни вештаться за військом; так мати й
перерядилась козаком, бо, себе вона була чи-
малого зросту, браво їздила верхи, не пер-
вина й биться, бо нераз, ще в Старих-Ко-
даках, з селянами одбивалась од Татарви.
Так отто, кажу, глянувши на її хист і ге-
рець, ніхто-б і не подумав, що вона моло-
диця. Особливе як уже попужнули дряпіж-
ників, вона поруч з батьком на диво билась
з ворогами. Довгенько таки й повозились
з нимп, аж поки не протурили татарську
орду за Перекіп. Помилував Господь на
війні мого батька й матір, тільки одним по-
карав: війна ще не скінчилась, як моя мати
стала вагітна. Що тут на світі було робить
батькові? Між товариством шила в торбі не
сховаєш, а як старшина довідається, що
з ним була жінка, то, по військовій регулі,
за це повинен він смертної кари. Подумав,
погадав отто мій батько, та й перевіз у ночі
матір на довгий остров на Дніпрі, вкритий
одвічним лісом. Зіставив він їй клунок з хар-
чами, рушницю, пістолі, щоб було чим обо-
рониться од звіряки, та покинувши її на
волю божу, знов повернувся до товариства.
Поки ще возились з Татарвою побіля того
острова, батько частенько навідувався до
матери, а як вже попужнули дряпіжників
ік Перекопу, то довго не вертався: без його
вже мати й на світ мене породила. От де
і як я на світ народився!... Через місяць
після родин, без хліба й з нудьги, мати за-
недужала й в неї не стало покорму. З острова
вийти не можна було, ще вештались та

крутились по степах Татарії й Нагайці, що поховались од запорожців по плавнях і в драговині; та окрім цього кругом сама пустиня, нема людей, тільки хижий звір. Що тут було чинити бідолашній матері? Голодна дитина кричить і бється біля грудей: здавалось їй, і душу свою-б оддала, коли-б тією душею нагодувала сина. Минув день, другий, і я так отощав, що ледві дихаю (це мені сама ненька розказувала). От, мати її згадала, що як була ще в Кабарці, то чула, що таке-ж саме лихо прилучилось з одною матір'ю, як ховалась вона по лісах з маленькою дитинкою; так вона драла по гніздах пущьверинків, проколювала груди її давала дитинці ссати кров. — На тім-же товстім дереві, під котрим сиділа моя мати, неслись гайворони; от вона лазила на це дерево, драла гайворонят, розрізувала їх і годувала мене кров'ю од живої тварі; я ссав з великою хіттю і заспокоївсь.

Небаром після цього вернувся з війни мій батько, мати з радощів одужала, однак покорму знов не виявилось і мене мусіли годувать кров'ю, аж поки не вигодували... Так отто бачиш, козаче, яка моя доля: почала мене мати на війні, де кров чоловіка річками текла, породила на світ, як звіряку, в пустині, її вигодувала, як вовчєня, кров'ю од живої тварі. Так не дивуйся, що я не вдався у других людей і що доля моя чортова, а не чоловіча... З четвертого року, як став себе памятовать, я був дуже ласий і жадний до крови; отсе було, як побачу, що ріжуть на потраву птицю або її поросєя, то аж дріжу, так мені кортіло напиться тієї

крови. А як пішов мені шостий рік, то ба-
гацько сліз виточив я з очей бідної моєї
неньки: я був непокірна, злюща дитина.
Тільки було настапе весна, то зараз і чкурну
в ліс, та там і живу, мов хижий звір; дере
по гніздах пуцьверинків і пю з них кров;
а як виведеться вже птиця, то я, неначе
той звір, таскав ягнят і живцем їх їв. На
зіму тільки, як уже приморозить, вертався
я в батьківську хату. Було побачить мене
мати й обилеться гіркими сльозами; батько
погрима, деколи скубне за чуба, стусане,
а мені й байдуже. За цілісіньку зіму слова
од мене було не почують, в очі нікому не
гляну й ховаюсь од людей, неначе вовченя
яке. Мені минув отто вже чотирнадцятий
рік, як мати народила дочку, отсю саму
сестру, що голову її ношу в торбі... Чим
дальш підростав, тим гірш ставав я хижим,
непокірним. Раз завівся я з батьком і убив
би його до смерти, коли-б чужі люде не
оборонили його; бо вже й тогді таку силу
мав, що й трів дужих чоловіків не спра-
вились би зо мною. Після цього батько про-
гнав мене від себе; так літо й осінь блукав
я по лісам, а зімою жив по людях, у най-
митах. Не було у мене ні товариша ні по-
брата, і ні до кого не лежало у мене
серце, ніхто й мене не любив; всі од мене
жахались як од чорта.

Мені минув двадцять і перший рік, як
я закохався в одну гарну дівчину, в нашім
таки селі, люто, скажено закохався, і вона
мене дуже покохала... Закохавшись, я став
смирний і покірний, як те ягнятко; що-б
було вона мені не звеліла, я все робив:

заборонила їсти сире м'ясо — я перестав ; казала ходити до церкви — я ходив і од широкого серця молився. Її, бач, як добрій душі, хотілось, щоб я жив в рідній хаті й був слухняним, покірним сином, — я пішов до батька, покаюся перед ним і батько прийняв мене як рідного сина, а мати плакала не нарадуючись... Так отто пройшов рік, другий, і я тогді був щасливий : кохав, і мене кохали... Потім я став сватати мою дівчину, однак ні її батько, ні мій, не згодились і одказали мені, як і тобі, козаче, а раjali, щоб я поїхав на три роки у Січ. Нічого було робити, треба було їхати, бо того бажала й моя голубка сужена, щоб придбав собі козацької слави. — „Як тобі, — казала вона, — і не придбати тієї слави, ти один розженеш усю орду!“ Я мав не чоловічу силу : кулаком, як довбнею, вбивав вола, здержував у млині шестірню ; а раз стрівся в лісі з ведмедем і задавив його власними руками. Люто я бився з ордою ; давно то минуло, а й досі ще згадують Марка, і поки світ сонця, не забудуть... Через три роки я повернувся з Січі до дому, та не на радість, а на превелике лихо. Моя сужена, як я вже тобі нагадував, полаялась з моєю матір'ю, і одружилась з другим. Що тогді зо мною робилось, не буду тобі й розказувати... Мене палило пекельним вогнем, мені здавалось, що я не наситив би своєї помсти, коли-б висмоктав з самого серця кров моєї суженої і її чоловіка!... Однак я удавав, буцім-то мені й байдуже, а в глупу ніч, як у селі поснули, пішов до моєї суженої, задавив зрадницю і її чоловіка, а хату

запалив... У ту добу була страшенна буря, так од тієї хати згоріла більша половина села. Ніхто в селі не знав, що я вернувся з Січі, так і не подумали на мене...

Наситивши свою помсту, я знов поїхав у Січ, і може-б там до смерти zostався, коли-б через кілька років не приїхав у кіш з нашого села козак і не дав мені звістку, що батько мій вмер, а ньька з сестрою без підмоги й живуть в нужді. Я вернувся до дому, щоб заспокоїть нььку з сестрою; та не з моїм, бач, хистом було зробити те, чого бажав... Мати з горя дуже постаріла; а сестра вирівнялась як біла тополя; нічого мені про неї і розказувать, сам бачив, яка вона була!... Ще до мого приїзду засватали її за одного вдовця, не молодого вже чоловіка. Не хотілось було сестрі з ним одружитись, так мати приневолила подавать рушники, бо він був собі заможний хазяїн. Через місяць, як вернувся з Січі, я так закохався в сестру, що душі в собі не чув, і вона бідна не дивилась на мене як на брата, тільки було доторкнусь до її руки, або скину на неї оком, то вона як жар по червоніє і затрепотить. Вже збірались до вінця, як я підстеріг у ночі суженого моєї сестри, задавив його й почепивши йому на шию камінюку, кинув його труп у Дніпро... Невсипуца думка й тревога в серці, що усякий має право однять од мене мою сестру-коханку, зробила мене лютим звірем; ревниці, неначе гарячим залізом, палили моє нутро. Тільки було хто стане залицяться, — а їх до біса було, — або сестра на кого ласкаво спогляне, то вже тому не ходити

по світу: доїшло її до того, що всі люде в селі стали нас цуратись і обходили нашу хату. Минув рік, ми скажено кохались; здавалось, те щире кохання заглушило нашу совість, затримало її руку божу, щоб покарати грішників... Я знов став добрим сином, працював один за трійох і заборонив від нужди матір з сестрою... Минуло ще кілька місяців, і моя сестра стала вагітна... Бідна наша ненька й в голову собі не клала, щоб між нами стався такий великий гріх. До якого часу ми ховались від неї, а там, як зблизились родини, ми одпросились у матері у Київ, Богу, бач, помолиться... Ми блукали по лісах, по нетрях, по-над Дніпром і Тясьмином, місяців зо два. Сестра в гущині тернівника породила з великими муками, й поки була не при пам'яті, я задавив дитину й сказав сестрі, що воно породилось неживе...

— Задавив дитину?! — скрикнув Кобза: — не побоявся і гріха, не було й жалю?...

— Не було... похмуро одказав Марко. — У той час я ще їй завидував: коли-б, думаю собі, оттак і мене маленьким було задавили!... Ну, а як сестра, трохи одужала, то хотіла було йти у Київ, одмолувать свої і мої гріхи, так я не згодивсь, і ми повернулись до дому. Однак, як ми не таїлись од матері, а вона таки провідалась про наш гріх; мене не було дома, як вона допросила сестру, — і та призналась і повинилась їй. Мати билась, обливалась сльозами, не знала вже що й робить і як буть, і повела сестру до попа. Усе йому розказала, а пан-отець, глянувши на її щире покаяння, звелів матері одвести її у монастир на покуту, а мене

протурить у Січ. Вернувся я до дому над вечір, як вже світло засвітили. — було це як-раз у суботу, — дивлюсь: сидить мати, обнявши сестру, і обидві гірко плачуть. — „Чого це рюмаєте?“ питаю. Почувши моє запитання, мати хутко схопилась, а сестра ще гірш стала плакати. „Хиба, — скрикнула мати, — совість тобі нічого не каже, від чого ми так вбиваємось?... Теперички я знаю, хто збавив віку Оришці (так звали мою сужену) та її чоловіку, хто й село спалив, хто повбивав і тих, котрі залицялись до твоєї сестри! Може ти, оглашений, і дитину її задавив?... Такай-же, каже, з моїх очей, поки я тебе ще на віки вічні не прокляла; а сестри, що на віки загубив, запропастив, більш не побачиш, я її одведу у монастир і пострижу в черниці, щоб одмолювала свої тяжкі гріхи...“

Мати отто думала мене усовістити, налякати та тільки гірше ще мене роздратовала. — „Не буде по твоєму, grimнув я, — ні ти ні сам чортяка не одіме од мене сестри: вона моя з душею і з тілом!“ — „Цураюсь тебе, — озвалась сестра, плачучи, — оддаю себе Богові, й до кінця віку буду одмолювати тяжкі наші гріхи!...“ Сестрина відповідь ще більш і ще гірше мене розлютовала; я зараз побачив, що на віки стратив її кохання. Глузд мій помутився, усе, на що я не глядів, здавалось мені облитим кровю. Мені спало на думку, ухопить сестру на оберемок і утекти з нею у ліс. Тільки що я зблизився до сестри, мати загородила мені дорогу. — „По трупу моєму, — заголосила вона, хапаючи мене за груди, — тільки

дійдеш до твоєї сестри!...“ — „Пусти! —
гримнув я, як віл на ревищі, — пусти, вона
моя, або чортова; не піде ласкою, так я її
заріжу!“ — „Ріж мене, четвертуй! — за-
кричала сестра, — а я з тобою не піду,
одрікаюся од тебе на вік вічний.“ — Я був
неначе скажений; не памятаю і теперички,
як я вихопив кинжал, як піднялась рука,
і як сестрина голова з трупом покотилась
на долівку... „Проклинаю тебе, — заголо-
сила мати не своїм голосом, — на цім і на
тім світі, проклинаю! Проклинаю і той час,
в який я на світ тебе, гаспида, породила!...“
Блиснув кинжал у-друге, й мати простяглась
біля сестриноного трупу... Я хотів і сам за-
різаться, однак не допустила кара Господня:
закрутилась в мене голова, у грудях сперся
дух, і я як неживий бебехнувся на долівку;
між трупами матернім і сестриним... Страшно
дуже було глянуть, як я опам'ятовався...
На долівці лежали без голов трупи матери
й сестри, підлиті кровю, і сам я був весь
облитий тією кровю. Повиносивши скоріш
з хати на огород трупи без голов, я викопав
під бузиною в гущині яму й закопав покой-
ників. Однак, як вже я не шукав одсічених
голов, а не знайшов: не-відь куди вони із
хати поділись... Нічого мені тобі й розка-
зувать, що тоді діялось у мене на душі й
серці... Скільки разів хапався я за кинжал,
щоб зарізаться, та неначе яка невидима сила
тримала мене за руку... Опівночі була ве-
лика страхота: кругом хати загув страшен-
ний вітер; на горищі ревіло й тріщало, не-
наче дах зривало з хати; кругом стін скребло,
у комині гуло, вікна дзирчали, у хаті усе

„Як виפש отсе зілля не оддыхаючи,
то сама земля під тобою розступиться . . .

Ст. 36.

BIBLIOTEKA
BN
NARODOWA

ходором заходило, і з долівки, неначе з води вирнув, — вийшов мій батько. В руках держав він одсічені голови неньки й сестри. Страшно було глянуть на грізний вид старого батька: чуприна моя піднялась до гори, у вухах загуділо, як з цебра окотило мене холодною водою, і я почув батьківську мову: „Проклинаю і я тебе, сину, з того світу; не прийме тебе ні земля, ні пекло; будеш ти оглашений, як той Каїн, блукати по світу до страшного суду, аж поки добрими ділами та щирим поканням не спасеш свої душі й загублених тобою душ!... Носися ж по світу з тяжкою твоєю совістю і цими головами; що суботи божої будемо до тебе приходять!...“ З остатнім словом кинув він мені одсічені голови й зник...

IV.

Після цього розказу, Марко, схиливши на груди свою бідолашну голову, важко дихав... Видко було, що згадавши пропле й свою гірку долю, дуже засмутилась його душа й защеміло таки серце...

— З того часу, — знов почав він жалібно, — оттак, як бачиш, козаче, блукаю по світу й нічого собі не вдію... Радився я з ченцями, з попами, і один тільки пустельник, у Карпатських горах, от-що мені сказав: „Одпущення гріхів і награду, од Господа той тільки добуде, хто сповня Його святий закон і волю, не з користи й благ майбутньої життя, а на втіху й велику радість своїй душі й серцю; хто, як сказав Спаситель, возлюбить ближнього як себе самого.“

Почувши оттакі пустельницькі речі, став я згадувати усе те добро, що доводилось робити людям, і вийшло, що робив я не од щирої душі, а тільки щоб збавитися од важкої торби й осоружного світу... Що-ж мені робити, коли — як живу на світі — в мою залізну душу й камене серце не западало ще жалю до мого ближнього й на макове зернятко!...

— А полегшала твоя торба, — спитав Кобза, — з того часу, як ти з нею носишся?

— Часом і полегшає, а часом ще важче стане.

— Розкажи-ж мені ще, Марку, як ти там по пеклу товкся і порозгоняв звідти усіх чортів?

— Ось, як воно здійлось, слухай. — Було це у ті часи, як Ляхи з козаками жили чесно, по братерськи. Хоч не однієї матери були ми, значить, діти, так закон же оттої посполитої річи для кожного був рідним батьком. Не було тогді й чутки про ту германську вунію, на Україні не лаялись ще кателиком; Їзуїти й патери не шинковали чоловічою кровю, магнати не топтали закону й не знущались над козацькими привилеями. Добре тогді жилось на Україні, тільки не мені, я блукав по світу, як і тепер блукаю, і не бачив кінця моїй лютій муці. Скільки разів намірявсь наложити на себе руки, а нічого не вдіяв: повішусь — гілляка зламається; бурхнусь в воду, щоб втопитися — плаваю як цурупалок; звалюсь з високої скелі в глибокий бескед або у кручу — й скочусь неначе то покотьюло, не забившись.

Тільки ще гірш, — видно, прогнівляв Господа, бо кожен раз, після таких замірів, торба моя ще важча ставала... Дуже таки обридло мені вештаться по осоружному світу з нудьгою, та з отцією торбою: піду, думаю собі, ще в пекло, хоч буде гірше, та инше, як там кажуть люде. От і став я шукать знахарів та усяких характерників і розпитувать дорогу у пекло. І довго я розпитував про ту дорогу: одні казали — держи в праву руку, на схід сонця, де проклали зірочки дорогу у Русалим, а другі раяли: іди та й іди позустріч, як іде Волосожар; а деякі ще инше направляли: от як птиці летять на зиму у вирій, то туди держи шлях, тільки лівійше. Оттак я ходив, ходив, і таки напав на таких, которі сказали мені, що недалечко од Почаєва, у галицькій землі, є висока, превисока гора, а у тій горі є дупло, відкіля на наш світ вилазять з пекла чорти. Довгенько таки блукав я по галицькій землі, поки знайшов тамечки таку бабу-ягу й превелику чаровницю, що добре знала дорогу у пекло, бо й самій доводилось не раз там бувати. Не хотіла було вража баба мені казати, та як висипав я їй на стіл жменю дукатів, то от вона зараз і згодилась. „Так, чоловіче, — каже, — не дійдеш ти до пекла, не здержиш того пекельного вогню, а от, як я тобі дам нашиться чортового зілля, то сама земля під тобою розступиться і ти зараз опинишся у пеклі, а там вже роби, що сам знаєш.“ — Зварила отто баба-яга в горіщечку якесь зілля, пошептала, пошахрвала над ним, накрила покрішкою і повела мене в глибокий яр, та ідучи усе приказує: „Не

оглядайся назад, не оглядайся!“ Дійшли ми до величнного камня, а кругом його ріс густий чагарник; от вона мені й каже: „Сідай же, козаче, біля цього камня, звідси прямий і найблизчий шлях у пекло. Як випеш отсе зілля не оддыхаючи, то сама земля під тобою розступиться і ти разом опинишся в самісінькім пеклі.“

Сів я біля того камня і разом випив те зілля, дуже вонюче й гірке. І двох гонів не одійшла од мене баба-яга, як затуркотіла й заворушилась під мною земля, заколихався камінь, щось загуло й мене разом потягнуло в глибину... Глянув я в гору, так те дупло мені неначе маленьке віконце. Оттак осідала під мною земля, осідала, аж поки не стукнувся об пекельні ворота. Були вони кам'яні, дуже товсті й широкі, й од великого жару потріскались. Глянувши у щілину — так мені й блиснуло у вічі усе пекло. Як-раз під мною стояв залізний стіл, так розпалений, що аж побілів, неначе сонце сяє. Кругом того стола сиділа чортяча старшина, а самий найстарший сатана розлігся на високому дзиглику. Побіля старшини товпились чорти й чортенята: деякі з чортенят чіплялись за навутину, а інші визирали з тріщин. Чорти об чімсь радились і гвалтовно гомоніли, часто згадували Ляхів і козаків. Став я прислуховатись, аж чую, найстарший сатана й каже: „Зібрав вас, панове чорти й чортенята, щоб порадитись з вами, що нам на світі робить з тими анахтемськими Ляхами й козакам?... Згнуццаються вони над нами та й тільки; не бояться і не поважають нас, з того світу женуть природи!...“

Невгомона шляхта розпоїла венгжином половину моїх посланців, чортів, а другу половину звербовали собі в товариство ті шмаровози, розбишаки, козаки-запорожці. Та не тільки козаки на тім світі обіджають нас, а в самісінькім пеклі небезпечно від них: з чистилища швендіють собі у пекло люльки палить, неначе в корчму або в шинок який!... Чи чули ви?“ каже сатана, показуючи в гору, „щось гуркнуло біля воріт; духом чую, що це мабуть який небудь псяюха запорожець, — з того світу лізе в пекло на наше безголова!...“ Духом чуєш, — кажу собі, — пострівай лишень, ще й оком своїм диявольським побачиш!... „На тім світі,“ знов почав найстарший сатана, „таку силу забрали продові котолупи, запорожці, що і Татар і Туркоту луцять, а вже що роблють з Жидовою, так і ми, дарма що чорти, того не вигадаеть у пеклі. Біда з ними, та й тільки, — каже, почухавши потилицю: — чого вже я не роблю, чого не вигадую, нічого не вдію з диявольськими синами. Вигадав отто їм тих Аріян, запровадив школи й друкарню в Рахові і Білгораї, думав — от заведуться за ту віру, так ні, бачу, їх не одуриш: не тільки крови не пролилося, а й мономахії між ними не було! А на сеймі так розумно псяюхи порадились, хоч би так і нам чортам. „Яке нам діло,“ одказали, „до їх віри,“ це-б то у Аріян: „аби вони були вірними синами й оборонцями річипосполитої!“ Не сучі сини як вигадали, аж шодуди тогді на мене напали, трохи з серця не сказивсь!... Теперечки тільки мені й надії, що на те кателіцтво й патерів; так

я отсе здався на мого Фарнагія, чи не налагодиць він того діла, щоб яким небудь побитом розбить те гемонське братерство Ляхів з козаками; так минуло вже кілька років, як не маю від його ніякої звістки... Гей, Фарнагію!" гримнув найстарший сатана, стукнувши кулаком об стіл так, що аж искри всіх чортів обсипали й чортенята, мов груші в осени, посипались з стелі на долівку. „Фарнагію! появиись!“ ...

По другому покрику сатани, швидко вискочив з землі, неначе овражок, патер з проголеним тімням, в чорній капотці, це-б то в сутанні, низенько вклонився, та й спитав: „А чого вам треба, пане сатано?“ — „Тю на твого батька!“ скрикнув сатана, зареготавшись на все пекло: „по яківському це ти убраний?“ — „Це на мині єзуїтська одежа,“ одказав Фарнагій, всміхаючись: „дуже шпарко заволали, так не вспів в свої тілеса перекинутись.“ — „Що-ж ти там робив?“ спитав сатана, витріщивсь на його. — „Те робив,“ каже Фарнагій, „що з ласки вашої звеліли, щоб розігнать те райське братерство Ляхів з козаками; так отсе теперечки з'днався я з патерами єзуїтами й став між ними найстаршим, як вони там кажуть: од мажором, а де й глоріум, єнералом в перях. Та й моторні-ж з біса сучі сини, ті єзуїти!“ додав Фарнагій, мотнувши в'язами: „нічого корить, з ними обійдусь і без чортів. Отсе недавно тільки перебравлись у Крулевство, будемо запровожать школи, колегіати, будовать кляштори й костелл, а там згодом і унію підсунемо. Оттоді вже заведуться Ляхи з козаками й почнуть один

одного товкти та шпарить: а щоб ще гірш їх роздратовать, то ми деяких живцем замуруєм по кляшторах, деяких спалим, у інших жили витягнем, не одному горячого сала за шкуру зальємо; на тім світі зробив їм пекло, і до віку вічного нас згадуватимуть!“ — „Гляди,“ перехопив сатана, „щоб того не сталось, що з Аріянами: хирява шляхта на сеймі знов усе до гори ногами переверне!“ — „Не бійтесь, вельможний пане сатано,“ усміхаючись одказав Фарнагій: „я їм вигадав таку тройчатку, чи пак дисциплінту, що як почувтим єю невгомону шляхту років з двадцять, то де той і глузд і гонір у їх подінеться; з панів переведуться на шолудивих кошенят!“... — „Те-те-те!“ скрикнув сатана, вискалившись: „спасибі тобі, Фарнагію, за твою вигадку! Дуже дякую... Теперечки й сам бачу, що буде: розумному досить. На віки вічні розійдуться Ляхи з козаками. Ляхи, з лукавства та з гонорства, зведуться на не-віть що й так одуріють, що жінки між ними стануть розумнійші од чоловіків. Вони будуть у жінок прихвостні, а нам воно й на руку ковілька... Накину я на їх німецького батька, московським морозом окочу, та ще жидівського пива їм наварю, та й нехай пють, поки не луснуть. А у тих шмаровозів, козаків, спалю усі слободи, хутори й не оставлю ні одної церкви, усі віддам Жидам на аренду; зроблю з козачої матери мачуху й запроважу між ними панство!“

Та й роздратував же мене такою річю диявольський син! Як крикну я: „брешеш, сатано, ніколи цього не буде!...“ І як

стусону у ворота раз, в-друге, та так їх з петлями, з прогоничом і випер, та вкупі з ними й сам хряпнувся як-раз на самого сатану й всю чортову старшину. Чорти перелякались, та в розтіч, а я як ухоплю чорта-патера за ноги й давай ним, неначе келепом, трощить бісів. Вони тікають від мене, а я мов помелом їх мету, та все дальш, та все дальш, у пекло пру, та пру; дуже таки розлютовався і сам себе не тямив. А тут дивлюсь — неначе вулиця яка, усе казани, казани, казани, з горячою смолою і сіркою, а у тих казанах киплять грішники; так я як ударю патером по казану, то він і перевернеться, горяча смола та сірка неначе вогненна річка розливаються, а душі грішників пищать як курчата, та ховаються по кутках. Оттак добіг я до одного великого казана, і тільки заміривсь, щоб вдарить, коли дивлюсь, аж з того казана виглядають: моя мати, сестра й душі всіх тих, що я загубив; як заголосять: „тікай, Марку, звідси, на цім світі ти нас не виратуєш, а тільки на тім!“ Як побачив я їх, то й патера з рук випустив; стою собі, як той телепень, та очима тільки лупаю. А тут де не взявся здоровенний чортяка, духом підхопив мене з заду, а чортенята назлітали і миттю приробили йому довгенні крила, та й помчав він мене у те саме дупло, у яке спустився я в пекло. Може-б я випручавсь од того чорта, що мене ніс, так бісів син став крутиться, несе в гору, та знай крутиться та й крутиться, мов та дзига. Голова у мене закрутилась, не опам'ятався, як він мене й на цей світ виніс... Прокинувсь, дивлюсь, сижу я там, де мене

яга посадила біля камня, і вже сонце встає із-за гори; отто цілісіньку ніч товкся по пеклу!... З того часу, оттак як бачиш, знов блукаю по світу, і того дждався, що усе те здійлось, що намірялись у пеклі чорти зробити: брати стали лютими ворогами, Ляхи звелись на невітьщо, запроважають гемонську унію, а церкви божі у Жидів в аренді...

Як скінчив Марко своє оповідання, вони дійшли до високої могили, од котрої простяглись дві дороги, одна просто, а друга пішла у праву руку. Був полудень і сонце дуже припікало. Марко й Кобза зійшли на могилу й посідали, щоб трохи одпочить.

— Скажи-ж мені, Марку, — спитав Кобза: — як бачу ти усе знаєш: що-ж теперечки буде з нашою Україною?

— Що буде, то один тільки Господь знає, — одказав Марко, понурившись; — а те, що було, усі знаємо: гетьмана Косинського в Бресті живого замуrowали єзуїти у Августинськїм кляшторі; у Варшаві Наливайка спалили у мідному бику; з Остриниці жили витягли; з Полуруса живого зідрали шкуру й тисячі ще других замордували лютими муками... Теперечки знов потече річка крови: побачимо, що то зробить Хмельницький, чи pomoже йому Господь милосердний одчахнуть руський люд од дряпїжних Ляхів і прихилить його до одновірного з нами народу, до однієї матери нашої православної церкви!... Тоді вже ніхто на світі не розібе нашого братерства, хоч увесь світ стане за Ляхів!... Прощай же, козаче, — додав Марко, вставаючи і скинувши очима на дорогу, що пішла у праву руку, —

прощай, це твоя стежка. Мені здається, що ми з тобою нераз ще стрінемось на тім полі, що орють шаблею, сіють смертю і поливають чоловічою кровю, думаючи, чи не виросте на йому щасливіша доля задля людей...

Кобза й Марко обнялись, пильно глянули один одному в вічі й розійшлись кожен по своїй дорозі.

V.

Довго стояв Кобза на могилі, провожаючи очима Марка; вже й гора його покрила, а йому здавалось, що Марко ще дивиться на його своїми вірлоокими очима й ніби чує поважну його мову. Жалем нило серце у Кобзи по Маркові; однак як вже він не коверзював, щоб виратовать його й навести на стежку спасенія, а нічого не здужав вигадать.

Над вечір приїхав Кобза у велику слободу. На майдані збилося багачко народу; якось похмуро озирались вони і об чімсь радились. Глухо розносився по майдану їх гомін, ніби приток води далеко десь рвав греблі й хвилі буркотіли, розливаючись по долині.

Побачивши січовника, громадяне оточили Кобзу й стали його розпитувать...

— Чи заступляться-ж то за хрещений люд наші запорожчики? Чи вони допоможуть нам заборонить святу віру й наші козацькі зольности?...

— Як таки не заступиться, люде добрі, — одказував Кобза, запиняючи коня: — на те-ж вони і січовики. щоб оборонить святу

віру й хрещений люд; та вже й Хмельницький у коші, щось радиться і порядкує...

— Чули, чули, загомоніла громада, — прислав він і до нас гінця, привозили й грамоту з Києва, од владики, і він благословляє нас на рушення!... Оддячим дявольським синам, — гукали громадяне. — оддячим!...

Усюди, де не проїздив Кобза, народ ворушився: усюди вже запобігли гонці Хмельницького з грамотою од владики, й нараїли люд на святе діло. У ці слободи погряничної з Московщиною України не заходили ще жолніри й ксьондзи, не шинковала й Жидова, так ніхто не боронив рушенням слобожан.

На четвертий день пути, з високої гори, Кобза побачив село Липарі. Дуже затокотило в його грудях серце, глянувши на рідне село. Усе, що тільки було у його милого на світі — сужена, мати, сестра, усе неначе живе стало перед його очима. „Чи живі-ж вони, чи здорові?“ подумав Кобза замислившись. Змінився він на виду й брови насупились, як спало йому на думку запитання Марка: „а хто тобі поручиться, що сужена твоя і досі тобі вірна, й досі тебе кохав?“ — „Ні, ні,“ заспокоював сам себе Кобза: „Зінька мене кохав; душі в собі не чує, вона чесного роду й не накине на себе недоброї слави!...“

Було вже за полудень. Слобода геть-геть простяглась по-над річкою, і хати, оточені вишневими садочками, привітно виявлялись із-за липових і клинових зарослів. Кобза став приглядуватися, щоб побачить

свою рідну хату, як з вулички по дорозі напроти його вийшло весілля. По-переду, біля червоної корогви, казились п'яненські молодіці й стара баба: танцювали, вибивали тропака й крутились з парубками; дальш ішли молоді, а за ними музики, бояре, дружки, дівчата й народ і співали весільної: „Не бійся, матінко, не бійся, в червоні чоботки обуєся... а-у!...“

Кобза як не випинав баньки, щоб розгледіть молодих, однак не розгледів; одно далеченько, а друге в юрбі за народом — не видко. Тільки побачили молодіці Кобзу, зараз підбігли до його й зупинили коня.

— Січовик, січовик! — заторохтіли вони, хапаючи його за чоботи, — злізай з коня, злізай, випемо по чарці, потанцюй з нами!

— Тривайте, — гукав Кобза, — гледіть, щоб кінь не забив котру.

— Не злякаємось ми ні тебе ні твого коня, — верещали п'яненські молодіці: — злізай, кажуть тобі, а не злізеш, то ми й самі зволочем тебе!

— Оттак налігайся, — озивався Кобза, злізаючи з коня, — що й мене не пізнали?

— Павло! Павло! — (так звали Кобзу) скрикнули деякі молодіці, — чи це-ж ти?

— А то-ж хто?

— Чи ти-ж живий? — питали вони, прозоро на його дивлячись: — була-ж така чутка, що ти вже вмер.

— Брехали їх батька сини, та й вони з ними, — одказав Кобза зареґотавшись: — а ви мені скажіть, чи живі та здорові моя Зінька, ненька, сестра?

— Зінька! — озвались молодниці, ударивши руками об поли: — оттаке спитай!

— Ох лихо! — загомоніли деякі одступаючи: — що-ж теперечки буде?

Поки оттак перекинулись словом, підійшов старший дружко з пляшкою, щоб почастувать січовика.

— Павло! — скрикнув він, витріщившись на Кобзу, й випустив з рук пляшку з чаркою: — не в добрий же час тебе сюди принесло!...

Всі журливо дивились на Кобзу, куди поділись жарти й сміхи, а тимчасом надійшли й молоді.

Побачивши Кобзу, молода з жахом одступила назад, а Кобза, глянувши на неї, змінився на виду й побілів як крейда. Перед ним стояла його сужена, Зінька, висока, сановита молодиця, в грезетовому очіпку, повитому тонким серпанком. Коралі й дукачі як жар горіли на її повних грудях. Музики й співи замовкли, усе неначе вмерло, й народ, обступивши Павла й Зіньку, дивились на їх, притаївши дух...

— Зінько! — з-тиха промовив Кобза, укорливо дивлячись на неї: — так-то ти додержала свого слова?

— Козаче, — одказала Зінька, схиливши на груди свою голову, — мене завірили люде, що тебе нема вже на цім світі... Матуся мене приневолила...

— Матуся приневолила, завірили люде, а ти швидко повірила, згодилась і на віки занастила мою долю!...

— І свою, козаче! — Зінька затулила хусткою очи й гірко заплакала...

Один із старостів, з сивим вусом, підійшов до Кобзи.

— Слухай, козаче, — сказав він, узявши його за руку: — доля одчახнула од тебе твою сужену, а Бог з'єднав її з другим!... Іди-ж собі до твоєї неньки й заспокій стареньку, бо й вона дуже за тобою вбивається!

— Ідїть, ідїть, чого стали? — гукали деякі старости й дружки: — не поможеться нічого розмовляти!

— Не піду, — скрикнула Зінька не своїм голосом, озирнувшись на молодого, — нехай з ним ті йдуть, що мене завіряли, нехай живе з тією, котра мене приневолила!...

Зінька зірвала з себе квітки, очіпок, рвонула намисто, і коралі й дукачі посипались на землю.

— Павле, — заголосила вона, кріпко обхватуючи руками його шию, — прости мене нещасливу, я од тебе одреклась, одрікаюсь тепер і од світу божого!

Ледві розвели руки Зіньки й одірвали небогу од Кобзи. Весілля стало неначе похорони: ті молодичі, що співали й казились, захлипали, веселе товариство й приданки повісили голови, а молодий стояв як опарений, понурившись, і не посмів і очей звести на Зіньку.

— Рятуї мене, Павле, — голосила Зінька, пручаючись як несамовита, — рятуї мене нещасливу! — і зомліла на руках старостів і дружок.

Перезва повернула назад у село. Попереду несли Зіньку, розпатлану й розхристану, неначе мертву: за нею народ, а позад всіх ішов молодий, похнюпивши ніс. Зостався

тільки Кобза на тім місці, де побачив Зіньку, і де-які з приданків збирали розкидане намисто й дукачі. Довго стояв бідолаха замислившись, а там, знявши кабардинку, глянув на небо й важко зітхнувши промовив:

— Мій Боже милий! дякую Тобі, що звів мене з Марком, не піду я по його дорозі, покоряюся Тобі, нехай буде надо мною свята Твоя воля!...

З остатнім словом Кобза перехрестився і пішов до матери. Сестра сиділа з дочкою на призьбі і здалека вгледіла сина. Не зчулась вона, як кинулась йому на зустріч, повисла на шию і тулила його до свого серця. Вона думала, що на віки стратила сина, аж несподівано неначе сам Господь повернув його до матери. Однак нерадісно, а смутно гледіла стара на свого сина: таке вже Бог дав серце матері, що коли її дитина жива й здорова, то щоб була й щаслива, тогді тільки його й задовольниш.

— Сину мій милий, сину мій любий, — журливо промовила мати, — нерадісною вісткою тебе стрічати-му...

— Знаю, мамо, знаю, — перехопив Кобза, — стрівся з нею... Нехай її Господь помилує...

Кобза, привітавши сестру, оддав їй свого коня розсідлать, а сам з матерю увійшов у хату й помолившись перед іконами, зтиха промовив:

— Не журися матінко, ми усі ходимо під Богом, нехай же і воля Його буде над нами!

— Нехай, сину! — одказала стара, перехрестившись: — не покине Він нас, милосердний!

Увійшла в хату її сестра, і з матір'ю посідали поруч Кобзи, і раді-б то, побачивши його живого й здорового, і смутні, дивлячись, як він бідолаха, звисивши на груди голову, понуро гледів на долівку.

Стали вони йому отто розказувать, як Зінька убивалась почувши, що його десь на війні убили; як мати й родичі улещали її і приневольовали одружитись з Петром, і як вона довго одмовлялась, та вкінці й згодилась: отто у суботу дівич-вечір одбули, — а в неділю повінчали.

— У саму ту часинку, — думав собі Кобза, — як я побачився з Марком, її заручили, а як слухав його оповідання, її повінчали!... Мабуть і того карає лиха доля, хто з ним і стрінеться!

Того-ж вечера зайшов до їх у хату Остап, син сусіда, молодий ще парубок. Уляна, — так звали сестру Кобзи, — глянувши на його, почервоніла як калина, й Остап якось понуро озирався на неї. Кобза зараз побачив, що вони один одного покохали. Не помилився він, однак Остап ще не залицявся; не до весілля було, коли, як кажуть люде, село горить, а тут треба ратувать рідний край.

Як повечеряли, щось притьма убігло в сіни і дуже хряпнуло дверима. Уляна тільки що одчинила двері, щоб глянуть, кому-б це бути, як ускочила в хату Зінька. Непаче несамовита, страшно було й глянуть на небогу: в одній сорочці, розхрістана, розпатлана, щокі горять, з очей искри сиплються. Така страшенна!...

— Де мій Павло? — скрикнула вона, хижко озираючись, — де його поділи, де?!... він живий... я його бачила!...

Усі боязко дивились на Зіньку, Кобза первий кинувся до неї і притуливши до грудей, чуло промовив:

— Зінько! заспокойся, я од щирого серця тебе прощаю, нехай тебе так і Господь помилує!

— Де мій Павло, — голосила Зінька, хапаючи за груди Кобзу: — віддайте мені його, він мій!...

— Зінько, та я-ж перед тобою, хіба не бачиш? — одказував Кобза, чуло дивлячись їй в очі.

— Його голос! — белькотіла Зінька, прислухуючись. — Павле! — питала вона, — де ти? Не цурайся мене, оборони од злих людей... мене отруїла рідна ненька... ратуй!...

Зінька притулилась до грудей Кобзи й зомліла на його руках...

За Зінькою слідком прибігли її мати, чоловік і ще кілька бабусь, з плачем вони вхопили небогу її як неживу понесли до дому. Кобзина мати, сестра й Остап пішли провести нещасливу; а Кобза на самоті, схилившись на стіл, облився гіркими, потім устав і од щирого серця помолився Богу. Теплая молитва звалила з його душі важку гірю і він трохи заспокоївсь...

Минуло кілька днів, Зіньці усе ставало гірш та гірш; горіла вона, неначе вогнем її палило, нікого не пізнавала й мусіли її дуже пильновать, бо у ночі схопиться і сама не зна куди біжить, як навіжена.

Що-дня навідувався Кобза до Зінки; на його руках вона й душу Богові віддала... Йому-ж довелось її і поховать, бо од жалю мати занедужала, а чоловік не знать куди й подівсь. Покійницю, опріч Кобзи, його матери, сестри й Остапа, ніхто й на кладовище не провів. Бо у те уремя наступили тяжкіі часи на Україні. Кожний одцурався од всього, що тільки єсть милійшого на світі чоловікові: роду, худоби й рохання. У кожного одна була думка, одні заміри: оддячить лютим врагам і заборонить святу віру й рідний край од своєвільних Ляхів і дряпїжних ксьондзів...

Тільки що настав великий піст, так зараз скрізь по селах і хуторах стали пекти сухарі, різать кабанів на сало, і усі ті запаси розвозили по лісах, по пущах, і закопували в землю. З Рильська, Путивля і Білогорода повернулись бувалиї козаки, що після побиванок під Кумейками, на Говтві й Стариці, позаходили до якого часу в Московщину з Гунею і ще деякими ватажками. Понавозили вони з собою рушниць, пістолів, ратищ, шабель і великі запаси пороху й олива. А з Запорожя находило таки чимало братчиків-січовиків. Давали вони військову пораду, збивали народ до купи й наставляли сотників і тисяцьких...

Після великодніх святок гонці з Запорожя дали звістку, що Богдан Хмельницький повертається вже од кримського хана й веде з собою орду, і щоб народ розходивсь по лісам і рушав ік Лубнам і Переяславу. Тільки і позоставались на страх божий при своїх дворницях старі й немощні, а остатні

розійшлись: деякі з дітьми помандрували у Московщину, а другі молодичі і дівчата поплелись собі за козаками.

Кобза з Остапом, помолившись Богу, попросились з своїми кривними і потягли з сіромами у гай. Простували вони до Лубень, невеличкими купами, кожний по своїй стежці, бо були між ними такі люде, що направляли їх темними лісами, щоб не виявить сили перед Ляхами, особливо стереглись вони проходячи побіля замку князя Єремії Корибута-Вишневецького, того, що православний народ за його лютість прозвав кровопийцею.

VI.

Недалеко од Лубень, над річкою Сулою, на високій горі із-за одвічного лісу виринули башти стародавнього замку князів Корибутів-Вишневецьких. По високому почорнілому даху, темних мурах, вкритих мохом і пліснею, по обваленим підпорам, що уремя неначе шашель поточило, видко було, що не один вік минув, як стоїть ця будовля.

Рід Корибутів-Вишневецьких іде од Корибута, сина Великого князя литовського Ольгерда Гедиминовича, народженого од тверської княгівни Уляни Олександровни. Князі Вишневецькі владали на Україні великими маєтностями: од гряниці царя московського до Києва і од річки Десни аж до Говтви, по-над Дніпром, увесь край належав Вишневецьким і прозивавсь Вишневещиною.

Князі Вишневецькі держали православну віру й були заступниками руського народу.

Скрізь по городах і селах назбудовали вони монастирів і церковів; за те-ж і народ поважав їх рід і під-час якої незгоди йшов за своїм князем, на оборону рідного краю і віри православної. Князь Дмитро Іванович Вишневецький в чотирнадцятому віці служив московському царю Івану Четвертому й воював по його царському указу з Татарами й Черкесом. Князь Михайло Михайлович Вишневецький був жонатий на дочці волоського господаря Раїні Могилі, двоюродній сестрі київського митрополита Петра Могилі. Од цього-то подружжя народився Єремія. Єремія після смерти батька зостався хлопятком, і мати, щоб заборонить сина од латинства, оддала його на руки свому духовнику, архимандриту Густинського монастиря Ісаїї Копинському. Так Господь же не протяг їй віку, і молодого князя оддали на руки дядькові, католику, Костянтину Вишневецькому. Однак княгиня Раїна вміраючи зарікала сина не піддаваться католицтву. „Сину мій“, казала вона, благословляючи Єремію: „коли ти не покинеш нашої віри, то і Господь милосердний тебе не покине, і благословеніє мое по весь твій вік буде над твоєю головою; будеш ти й твій рід в богатстві й великій повазі у людей; як же не послухаш матери, то я тебе прокляну з того світа, а Бог і люде од тебе одступляться і рід твій викорениться.“ Не послухався таки Єремія матери, і так воно сталося, як вона йому пророчила: Єремія стратив своє богатство, а з смертю сина його Михайла, що був обраний на польське королівство, урвався і рід Вишневецьких-Коробутів...

Єремія, хижий од рождення і вихованний ще в єзуїтських школах в запеклій вражді ік православію, принявши латинство став найлютіїшим гонителем православного люду. Князі Вишневецькі ніколи на Україні не проживали, а деколи тільки навідувались, бо владали ще великими маєтностями на Волині, Поділі, Галиції і Литві. Єремія, як оженився на Гризельді Замойській, переїхав у цей замок на життя з своїм посемейством. Не по своїй волі він тут осадивсь, були то заміри єзуїтів, щоб, орудуючи руками й силою князя, приневолювать православний люд до унії і запроважувать латинство. Тяжко докоряли у ті часи бідолахам дряпїжники ксьондзи; волосся до гори підіймається, читаючи про ту невзгоду літописню скрижалю, написану сльозами й кровю замордованих мучеників. З живих здирали шкуру, пробуравлювали очи, кишки вимотували, жили тягли. Церкви божі віддавали Жидам на оренду, діти zostавались нехрещені, парувались невінчані, вмірала без покаяння, ховали покійників без християнського погребенія. Княжевські челядинці, яропужі Ляхи, вештались по містечках, селах і хуторах, і що схотіли те й робили: забірали у селян остатню худобу, на очах батька й матери насилували дочок, в церквах бенкетовали й згнушались над божою святинею... Нема на світі нічого лютіїшого й між хижим звірем, як Ляхи прибравши до рук силу, і чорт того не робив з горшками, що вони діяли з людьми... Після побиванок у 1637. року під Кумейками й у 1638. р. на Говтві й Стариці стали Ляхи запроважувать унію

і тож по лівому березу Дніпра. По приказу Єремії богацько вже захопили православних церковів і монастирів і понерероблювали їх на костьоли й кляштори...

Переїхавши на Україну, Єремія на диво обновив предківський замок. З обох боків старої будовлі прибудовав ще по крилу покоїв і зєднав їх кружганками, а по середині їх саду над самою кручею неначе повис просторий ґанок. Дуже закрашував будівлю той ґанок, убраний на-около й по ехідцях мармуровими обличами й деревами з заґрянинних сторон, пересажених в величєнних ділках, окутих залізними обручами. Яких там між ними не було дерев, куців: на иннім попростягались такі листи, що під одним три чоловіка сховаються од доща, а на других такі дрібненькі, як пшеничні зернятка. Одно стовбом подралось до гори, або гадюкою скрутилось, друге кущем розпустило свої віти, і листва, неначе шовкові китиці, повисли аж до землі, й вся та заросль, вкрита цвітом і квітками й до шмиги розставлена купами, здавалась зачарованим садом-раєм земним. Дикі пуці, що оточували на-около замок, тисячами рук перероблені на паркову садовину: сотні дубів, лип і клинини в кілька обхватів, зрубано, і скрізь попростягались доріжки, порозкинулись ґрядочки й усяка квіточина. Здалека провели й зібрали родники, течії, і ціла річка води текла у сад, гула як на лотоках, місцями переливалась по перекатах і гуркотіла вливаючись в Сулу, а місцями великі бризки кришталеvim стовбом стрибали до гори й наливали сажалки, обложєні пли-

товим камінням. Аж з Переяслава понавозили величєнних камінюк і понакладовали гори скель, ніби так сам Господь їх поробив... По всьому садуві назбудовали гульбищ, печер, халабудок і усяких панських витребеньок.

Перед замком, по Лубенському шляху, за остатні чотири роки неначе який город збудовавсь. На просторому майдані, біля мурованого костьола, стояли курені на три тисячі кварцянного війська, та офіцини чи що задля дворової челяди і приїзжої шляхти. Од майдана йшла ціла вулиця шинків, корчем, ятків з жидівським крамом. Оддали од цієї будівлі, біля ставка, стояв ніби замок який, оточений лісом; то була княжевська псарня з станями й якимись офіцинами задля псарів, доїзжачих та ще якихсь лакузів.

З того часу, як Єремія осадивсь на життя в Бишневещині, гості ні на часинку не переводились; що-дня одні виїздили, другі приїздили; що-дня були й проводи і стрічі. Князі, магнати, значні пани і шляхетство, з жінками, з тїтьми, приїздили з Литви, Крулевства, Волині, Подоля, Угорщини, Волощини, і бавились по цілим місяцям. Зо всього світу навозили у замок найдорожих напитків і з'їсного. А з Рейну й Угорщини бочками провадили рейнське й усякі напитки; з Ковеля меди, з Київва бакалію, од Дніпра й Дону усяку рибу, кавяр, балики.

Гуляли Ляхи, бенкетовали, а народ бідовав, знищився. У робочу пору тисячами вигонювали розкопувать дороги, гатить греблі, насипать розкати, розчищать садуві

парки. А щоб шляхта й челядинці князя не сиділи голодні, з кожної хати брали одніного й десятину. Невелика ще біда ці побори, коли-б не осоружна шляхта збирала їх; вештались вони по селах неначе дряпїжна Татарва, й часом заберуть усе до нитки, а деколи, як не сховається гарна дївчина або молодиця, то й їх прибгають.

Оттак гуляли Ляхи, порались ксьондзи, дурїли, казились, точили сльози й кров народа; їм і байдуже, що бідолахи допивають вже нестерпучу. Удака під Кумейками, на Говтві й Стариці завязали їм очі; не бачили вони, що на-округи їх діється, і в голову собі не клали, яке лихо стереже. От і теперечки понаїздили до князя гості: з Литви приїхав Олберт Радзивил з панамі й своїми челядинцями, усе шляхта: з Корця — родич Єремії, князь Корецький з дочкою; з Немирова — князь Четвертинський, з Клевани — князь Чорторитський і богацько ще других значних панів з жінками та з дітьми й своїми маршалками.

VII.

Найдорошим гостем Єремії був князь Четвертинський. Ось яка тому причина. Князь ісповїдував православну віру й кріпко тримався свого закону. Як біля його не захожувались єзуїти, яких бісиків йому не підпуєкали, а нічого не вдїяли; та вже чого вони не зроблять, як до чого припаде, здається і сам сатана не вигідає, іскушаючи праведників, що викOVERзують ті єзуїти.

У князя Корецького була одним одна дочка, така гарна, уродлива, що кращої, здавалось, в цілім крулевстві не було. Не один з магнатів і князів умизгався за княгівною, не один і залицявся, і кожному довелось в свою чергу покоштовать гарбуза. Вже думали, чи не налагодилась княгівна до кляштору, бо дуже була набіжна, усе тільки й бавились з мнішками та з патерами. Гостюючи отто раз в Заславлі у Саагушок, уперше довелось їй побачить отсього князя Четвертинського. Княгівна хутко до його прихилилась, тільки з ним одним танцювала, розмовляла й гаразд таки причарувала й його до себе. З цього часу Четвертинський частенько навідувався до князя Корецького й по всій Волині пройшла чутка, що неприступна панна сама запобігла Четвертинського. Увесь край дивовався, що які лицарі, які магнати залицялись за княгівну, а вона ні на кого не глянула, а цього нечужного, миршавого й вже немолодого притьма покохала. Ось як виявлялась ця загадка: княгівну змалку виховували в кляшторі якихсь-то візиток, під дозором єзуїтів, не в страхі божім, а, як кажуть, в страхі сатанівськім... Як обтинають крильця пташечкам, щоб вони не позалітали, так і її небогу приборкали, однявши од неї власну волю, хіть і самоїстность. По шонадцятому року княгівна мусіла з кляштору повернутися до батька, — матери у неї не було, вмерла. У той день, як їй виїздить, послали її мнішки в каплицю, помолитися чудотворній іконі Матери Божої, щоб вона милосердна не покидала її і за мурами кляштора. Про-

живши змалку в кляшторі, княгівна лякалась своєї волі; здавалось їй, що тільки їй світу, тільки і щастя в тих мурах, що покидала. В каплиці не було нікого. Княгівна увійшла одна смутна, з гнітучим серцем, і облившись сльозами упала перед іконою і стала молитися. Коли чує, ніби то од самої ікони, поважний голос: „Моя любая дитино, заявляю тобі мою волю: мусиш визволить з схизми немировського Четвертинського і одружитись з ним. Не журись, коли на цім світі не будеш щасливою, бо на тім уготую тобі вічне панство!“ Почувши волю Божої Матери, княгівна затрінотіла і простягнувшись на помосту крижом, довго лежала як нежива; потім хутко встала і зложивши на хрест рученята, од щирого серця промовила: „Да буде воля Твоя святая надо мною недостойною!“ Княгівна вийшла з каплиці з веселем серцем, так їй легенько стало на душі після того чуда, що Матір Божя сама виявляла їй свою волю. Не знала вона бідна, що та воля була не Милосердної Цариці, а онукаństwo дряпіжних єзуїтів.

З цього часу у княгівни була одна тільки думка: як би заповонить Четвертинського і возволить його з багна схизми. Минуло три роки, і княгівна на диво пишню, величаво розцвіла. Ціла ватага лицарів, магнатів умизгались біля її ніжок, і ні разочку-ж то не спало їй на думку — змінити волі найсвентшої матки; а князь Четвертинський так уже в неї закохався, що й себе з дуру не тямив. Як побачили єзуїти, що заміри їх визріли, і звеліли ксьондзові Заленському, що неодлучно жив при Єремії, довести діло

до кінця. Так отто Єремія і запросив до себе в гості князя Корецького, а княгівна попросила Четвертинського провести її до Вишневещини.

Усе зробилось, як бажали єзуїти. Збитий з пантелику князь Четвертинський не здужав більш боротися з своїм коханням і на все згодивсь. Наступив давно жаданий день, у которий Четвертинський мусів одректись од віри своїх предків і одружитись з княгівною Корецькою.

Єзуїти дуже радовались і втішались своєю вдакою; вони знали, що за князем не одна тисяча православного народу прихилиться до унії і його помістя вкриються костьолами і кляшторами...

В замку Єремії готували бенкет, якого ще на Вишневещині нікому не доводилось бачить. З княжеських льохів викочували бочки з рейнським і барила зі всякими напійками. Тисячі бутельок виставляли рядочками. У кухні неначе пекло яке палало; на майдані перед замком вкопували риптовання задля огневих пітук. Войськова піляхта обїзжала коней, пробовала брою і готовилась на ввипередки і турнії. З слобід і хуторів нагнали народу тисячами; рівняли дороги, підгачували греблі, у парку прочищали підземні труби задля хвонтанів і кашкадів, і розчищали доріжки.

Зранку цього щасливого задля католиків дня якісь полупанки, в срібних тиллягах на баских і убраних конях, розїзжали геть по околиці з сурмачами і оповіщали народові, що сьогодні перед обідом князь Четвертинський приймає святу като-

лицьку віру, а над вечір повинчається з княгівною Амалією Корецькою, і що день закінчиться весільним бенкетом.

Заявляли отакечки не з тим, щоб запрошувати народ на те весілля, ні, то був тільки звичай великих панів, магнатів, бо і замкова брама не одчинилась сіромам і голоті. Парк теж оточувала вартова сторожа, так ніхто з селян і не побачив, як князь Четвертинський одрікся од батьківської віри, і як його повинчали з Ляхівкою. Почули тільки гук з замкової гармати, раз перед полуднем, а в-друге над вечір.

VIII.

Ярко освітилися залі, кружганки і кімнати княжеського замку. Тисячі воскових свічок палали в сторучних ліхтарях і панікадилах, що неначе стьожки, зіткані з криштальових ниток, спускались з стелі і висвічувались як блискавки в горобину ніч. Стеля і стовби блищали золотом; зложений з найдорожчого дерева поміст вилискувався як замерзле плесо. Над вікнами висіли з аксаміту та ще з чогось завіси з вигаптованими на їх птицями, звірями, квітами і візерунками, а двері і мармурові коминки вершилися великокняжними гербами: на червоному полі погонь. По кружганках і бокових покоях стояли столи, заставлені туровими рогами, келюхами і чарками з чистого золота. Яких потрав, закусок, лигомін і напیتків не було на тих столах!... Що тільки милосердний Господь сотворив задля цілого світа, то усе там склалось до-купи задля одних тільки панів...

Бенкет ще не починався, ждали, поки одягнуть і спорядять молоду княгиню. Тимчасом магнати і великі пани, пані і панянки зібрались у кімнатах княгині Гризельди; а ротмістри, хорунжі і шляхетство розхожували собі по залі, гомоніли, крутили вуся і бряжчали бронєю і острогами. На приганку під стелею містилось може чоловіка з сімдесять княжеської музики і півчих; у вікна заглядало сотні голов простої челяді. По тимчасовому звичаю магнати і великі пани не боронили своїм служанцям дивитися на їх бенкети й іграця, тільки у цю добу не багатько набіралось того люду, бо опасовались, щоб не понаходило бурлацтва і гайдамак, що цілими ватагами вештались по лісах, а пустили тільки замкову черню. Однак як не пильновали вартові жолніри, а деякі з чужих прокрались таки у парк, бо в одне вікно заглядував Кобза, а біля його стояв Остап.

Як одягли молоду княгиню, увійшов у залю Єремія, ласкаво привітав панів і оддав музиці приказ бути на готові. Єремія був з себе високого зросту і сухорлявий. Зпід широких, нахмурених бровей хижо, вовчим поглядом, визирали його сірі як полуда очи; уста завжди усміхались, ніби судоргою так звело їх на віки, а довга, руда борода закривала груди. Обличчю князя найгірш додавало лютости високе чоло, з глибокою морщиною між очима, і чуб жорстокого волосся, що неначе щетина стремів до гори. Єремія одягнутий був в багатому кунтуші з срібними китицями і поворозками, шалевим поясом підперезаний і в жовтих сапьянцях; біля боку

мotalась карабеля, обсажена самоцвітами. Виглядував він сановито, піднявши голову і трохи перегнувшись назад, що виявляло в йому і панську пиху і лицарську відвагу. Князь вийшов з зали, а слідком за ним і шляхетство, запрошувать панянок на той танець, що по двоє ходором ходять та розмовляють.

Тільки що виявилась на дверях перша пара, разом заторохтіли барабани і заграла музика. Єремія по-переду вів молоду княгиню, у другій парі йшов молодий з княгинею Гризельдою, а за ними магнати і шляхетство. Молода княгиня усіх засліпила своєю красою; здавалось, тільки її одну і видно було. Йшла вона, неначе та лебедочка плила, в білім як сніг убранні. Зпід віночка білих квіточок хвилею спадала аж до землі пелена, зітканая буцим з павутини; на віночку, грудях і по всій сукні блистіли як зірки дорогі каміння. Кобза застріпотів уздрівши княгиню, і затаївши дух щільно на неї дивився. Тим поглядом пронизав він княгиню аж до самого серця так, що як вона проходила побіля того вікна, де стояв Кобза, то ніби зачарована повернулась і скинула на його очима. Затокотіло кріпко у Кобзи горяче серце, заіскрилися очи, здавалось йому, неначе з самого неба глянув на нього ангел, повитий білою хмарою і оточений зорями...

Народ, що стояв біля вікон, дивовався, дивлячись на панський бенкет; іншому і не снилось того, що теперечки довелось побачить. Деякі випявши баньки аж цмокали і бубоніли:

— Глянь, глянь, як блищить золото, як сяють самопвіти, дороге намисто, які убрання, батечки!...

— Яка гарна, сановита молода! — похвалили деякі.

— А молодий який миршавий, — озивались інші.

— Сьогодні одрікся він од батьківської віри, — додав дід: — побачимо, чи довго ж він бавитиметься з своєю Ляхівкою!...

Кобза усе чув, що старий розказував, і хотів глянуть на нього, бо знакомий голос був, — так ніяк не зміг одвести очей од молодої, і вже як пішли польського танця по других покоях, тогді тільки він озирнувся.

— Здоров був, Барило! — скрикнув Кобза, протягаючи до старого руку: — яка нечиста мати тебе сюди принесла?

— А тебе яка? — спитав дід усміхаючись.

— Я тутечка не один, — пропопотів Кобза.

— І я не один!

— Хто-ж ще з наших січовиків?

— Побачиш...

— Та й гарна-ж молода! — зтиха промовив Кобза зітхнувши.

— Оттакої ще! ти-ж жонатий?

— Ні... — одказав Кобза понурившись.

— Як ні?

— Не питай...

— Тим-то, бачу, у тебе і очи рогом лізуть на чужих жінок?...

— Я думав, що красчої од моєї Зіньки на світі не було, аж бачу...

Кобза не договорив, бо пари танцюрів увійшли у залу, і він знов витріщився на

молоду. Як проходила княгиня побіля того вікна, де стояв Кобза, то знов на нього споглянула і так ласкаво, привітно, що здавалось йому, ніби ще й усміхнулась...

Після того танцювали краковяка і другі танці; а отто як натомились, то шляхетство розійшлося по кружганках потягнуть люльок та посмакувать трунків, а панни і панцянки, побравшись за руки, розхожували по залі. Молода княгиня поруч з якоюсь панею підійшла до того вікна, де стояв Кобза, і хоч розмовляла по польськи, однак він усе зрозумів.

— Подивись, — сказала молода, показуючи на Кобзу, — який гарний козак.

— Гарні в нього очі, неначе ґранати блищать, — одказала пані, пильно дивлячись на Кобзу, — тільки ґруба хлопська тварж.

— Така врода міні милійша, чим жіноча красаота нашої шляхетної молодези.

— Глянь, глянь, як він на тебе пильно дивиться! ти його причаровала, він закохався в тебе!...

— Що ти вигадувеш, — одказала княгиня, почервонівши: — як таки можна хлопу закохаться в княгиню, цього йому і на думку не спаде.

— Не знаєш ти, бачу, цих схизматиків, вони такі смілі і необачні, що не то закохаются у княгиню, а ще думають, що й вони такі-ж люде, як і ми!...

— Однак усе-ж таки люде... Знаєш, що я тобі скажу? — і княгиня понурилась: — я превелика грішниця, міні жаль їх, жаль схизматиків. Патери кажуть, що менш гріха діавола пожалить, як схизматика.

... а я як ухоплю чорта-патера за ноги
й давай ним пеначе келепом, торощить бісів.
Ст. 40.

BN
N. BIE
ARODOWIA

— Молись до найсвентшої матки, щоб вона, милосердна, одвернула тебе од цього великого гріха.

— Молюся, од щирого серця молюся, а як гляну на їх муки, на їх прихильність до своєї віри, то так мені зробиться важко на серці, що часом і сльозами вмиюсь...

— Бач, яка чула!...

Як шляхта трохи оддихала, знов почали вибрязковувать мазура. Люде, що поодходили, давили один одного, проштовхуючись до вікон.

Молодої вже не було в залі, оддихала вона на ганку, де зібрались магнати і значні пани і панни. Ніч була тихая, теплая, пахло бузком, конвалією, а на-округи ганка горіли каганці і розмальовані ліхтарі скрізь порозвішувані на деревах.

Кобза з Остапом одійшли од вікна, спустились з гори і, обігнувши кружтанки, притаїлись біля ганку.

Магнати вели розмову про політику: дуже сварились на запеклих схизматиків, на Запорожців і нарікали на московського царя.

— Чого вже не роблю, — казав Єремія, — з тими гаспедовими схизматиками, а нічого не вдію: сотнями вішаю, четвертую, сажаю на палі, а вони ще гірш підіймаються, лютують. Що дня то там, то там убивають моїх жолнірів, захоплюють обози, підпалюють магазини з хлібом і припасами.

— Так саме і у нас в Литві, — додав Олбрехт Радзівіль, — особливо ті диявольські Пінчуки богацько лиха нам наробили. В Могильні замордовали єзуїта Андрія Боболія; в Пинську і Янові вирізали усіх ксьондзів; в Несвіжі забили шість єзуїтів і богацько

шляхти і Жидів, в Новогрудках спалили єзуїтський кляштор разом з патерами.

— Пінчуки то все одна пся кров, козацька, — сердито grimнув Єремія. — Як-би на мене, то я усіх би на шибеницю, до остатнього викоренив би.

— А хто буде тогді одбувать панщину? — загомоніли деякі пани...

— Латво казать, усіх на шибеницю, — озивались другі: — схизматиків до сто дяблів, і прядива на вірйовки не настачишся!...

Молода княгиня скрикнула й з ляком зскочила з свого місця. За ґанком щось гепнулось і затріщало, продираючись між кущами, а далі чутно було, як побігло з гори. Усі пани, скільки їх не було на ґанку, хутко підійшли до молодой з запитанням, що їй прилучилось? Княгиня з переляку тріпотіла й зблідла як стіна.

— Хтось, — одказала вона, боязко озируючись, — із-за ґанка зірвав з мого плеча шлюбову квітку!...

— Неслихане зухвальство, Єзус-Марія! — скрикнув Єремія, ударивши кулаком себе в груди. Потім узяв за руку княгиню і з-тиха промовив: — Заспокойся, моя крульово, заспокойся; на дні морськїм знайду виноватого й покараю, як ще нікого не карав!...

Єремія хутко зібрав усе шляхетство, військових, розказав їм, що здіялось, і хижо озируючись додав:

— Панове! ратуйте мій гонор, об однім тільки вас благаю, приведіть мені його живого!...

Музики стихли, бо уся шляхта й військові розбіглись по парку шукать злодія.

Крик і гомін огласився на-округи замка: бряжчали бронєю, тупотіли бігаючи по доріжках, і гукали, перекликаючись між собою. Переполохані панянки тулились по кутках, як овечата розігнаної вовком отари. Єремія то розхожував по покоях і всіх заспокоював, то виходив у парк, і кожного, кого б не стрів, нетерпучо питав:

— Піймали харциза, піймали?

На ганку пані оступили молоду княгиню і дивовались, кому б то зірвать ту квітку.

— Коли він злодій, — мірковали вони, — то латвій було б йому хапнуть за дороге намисто, як за квітку...

Молода трохи заспокоїлась, з блідої почервоніла вона як маківка; однак, як почувлось з парку: „ловіть, держіть, спиняйте!“, княгиня з жахом зскочила з дзиглика, знов зблідла, аж дух сперся у грудях, і прислуховалась, ніби боялась, щоб не піймали того, хто її скривдив; а як огласилось: „піймали, піймали!“, то вона знов упала на дзиглик і закривши рученятами очи, схилилась на бильце, неначе зомліла. Пани, почувши звістку, що піймали злодія, дуже зрадли і по ляцькому віншували Єремію з долонею. Знов огласився гомін по парку; „ведуть, ведуть!“ і східці ганка, як лавою, вкрились шляхетством, жовнірами, а по-переду з звязаними назад руками йшли Кобза і Остап. Вів їх на лаццогох стременний князя, пан Шука, найлютіший катюга з челядинців Єремії. І з виду він більш походив на звіряку, як на чоловіка: вірлоокі, перекошені очи дивились хижо, ніс з роздутими ніздрями задрався до гори, широка челюсть не перестаючи ходором ходила,

неначе переминала жвачку, пика як решето була поковиряна віспою. Замордовав він по приказу Єремії не одну тисячу православного народу найлютішими муками, які вигадували тогді безбожні єзуїти, що вчились лікарству не задля того, щоб ратовать людей, а щоб їх катовать...

Зійшовши на ганок Кобза сміло озирнув на панів і його погляд запинився на молодій. Стояв він в червоному жупані, бо як піймали, то стягли з його свитину, що була з-верху.

— Січовик, січовик! — загомоніли пани.

— Була при йому броня? — спитав Єремія Шуку люто скинувши очима на Кобзу.

— Не було, яснеосвіцоний князю, — одказав Шука вклонившись.

— Е, як-би була! — пробубонів Кобза.

— А такий гладкий і завзятий, — знов почав Шука, — що на-силу десять чоловіка його подужали; деяким таки добре надсадив бебехи!...

— На палю схизматика, харциза! — перехопив Єремія...

Почувши такий приказ, молода княгиня швидко схопилась з дзиглика й підійшла до князя.

— Не він зірвав квітку, — скрикнула вона, — я тільки що його бачила біля вікна в залі!

— Кому-ж більш як не йому! — озвався Шука. — Хто стояв біля вікна, той і теперечки стоїть, їх оточили вартові, а цей і втікав і оборонявся...

— Не він, кажу тобі! — сердито одказала молода, похмуро глянувши на Шуку, потім повернувшись до Єремії виразно про-

мовила: — Гоноровим словом ручаюсь тобі, князю, що не він!

— Ну, так цього на палю! — гримнув Єремія, показуючи на Остапа.

— Як так, — озвався Кобза, — то карайте мене, я зірвав квітку, а неповинного пустіть на волю!

— Бач, який запеклий! — шопотіли пани.

— Лже, лже, не він, не він, — заверещала знов молода.

— Щоб нам не омилиться, — перехопив Єремія, — так обох на палю!

І сам цар Соломон, — озвався ксьондз Заленський, — не вигадав би розумніше.

— Князю, — поважно промовила молода, — мене скривдили, і я одна маю право карать і миловать, за щож ти хочеш накинуть на мою совість дві смерті?... Найсвентша Матко, змилуйся! — і княгиня простягла до неба руки: — сьогодні, по Твоїй волі, я загубила на віки мою долю...

— Заспокійся, моя дитино! — перехопив Заленський, узявши молоду за руку й скинувши оком на Єремію: — князь жартує, жартує!...

— Моя крульово, — додав Єремія, — ти в моєму замку господиня: твоя воля, твоя й сила, і я твій слуга; приказуй, усе так буде, як ти бажаєш!

— Обох милую! — Княгиня зняла з грудей шпильку осипану самоцвітами і оддала Щуці: — обох на волю! лучче грішить милуючи, як караючи.

Щука узяв подарунок, доторкнувся устами до сукні молодої і щось прогарчав собі під ніс. Княгиня гордим поглядом глянула на

Кобзу й величаво пішла у покої. За нею розійшлись і пани; деякі хотіли було зостатись ще на ганку, так Єремія попросив їх до покоїв.

— Після такого ласкавого суда, — додав він, — я не поручись, щоб кому небудь з вас не зірвали й голови з пліч.

Як усі вже пройшли у покої, Єремія прошепотів до Шуки:

— Обох в куну! обох на палю! — і вийшовши в залю зачинив за собою двері.

Поки отто возились з Кобзою, настав час і вечері. Заграли музики польську проходку і Єремія повів молоду княгиню до столу, а за ними парами й всі пани. За вечерею молоді сиділи рядочком, і обої якось смутно виглядали. Княгині нічого вже було до Четвертинського бісики пускати, бо волю найсвятшої матки довела до skutku, а князя може скребла совість, що одрікся од батьківської віри, од руського посемейства, й прихилився до Ляхів...

Однак веселому товариству й байдуже до їх було. Турині роги й келюхи, чарки зі всякими напитками й стародавними медами переходили од пана до пана, а як стали отто пити на здоровля молодой, то вже пили вони з її черевичка. Крик, галас, стрільба з гармат, муширів і гаківниць огласився по всій околиці. Сполохнуте у ночі гайвороння літало по парку між деревами, крякало й билось крилами об віги. Не було спокою і горобцям. Бенкет закінчився огневими штуками, яких ще не бачили на Вишневещині: то крутилось і тріщало, а те пукало й гуло; здавалось, неначе небо загорілось. Молодих з музиками, гуком і гомоном повели спати в особливі

задля їх убрані покої. За ними розійшлись магнати й значні пани; зосталось тільки шляхетство й військові, і довго ще хлюпались у тих напитках, як жаби в болоті.

Єремія повів патера Заленського на свою половину, бо там зібрались гонці і посланці, присланні до князя з Крулевства, Литви, Київа й Запорожжа.

IX.

Недобрі вісти чекали Єремію. Розпитавши декотрих посланців, що діється, звідки вони приїхали, він забрав листи і звелів одвести їх до маршалка двору, щоб нагодовали й розмістили по офіцинах.

Перший лист Єремія почав читать з Кодаків. Страшно було глянуть на його вид: брови насунулись, очи викотились, судорогою повело уста, неначе трясця його трясла, і той папір, що держав він в руці, дріжав як на осиці лист. Патер Заленський, притаївши дух, не спускав очей з князя, і по його похмурому виду, здавалось, бачив, що там написано на папіру. Дочитавши, Єремія зобгав в жмені лист і кинув його на долівку. Кожний лист, що читав він, дратував його; то заребочеться, неначе саме пекло засміялось, то розірве на шматки і запінившись топче їх ногами.

— Які це вісти, — несміло спитав Заленський, — що так тебе, князю, засмутили?

— Такі, що превелике лихо віщують нашій Річи-посполитій, — одказав Єремія, похмуро дивлячись. — Запорожці утрюїли своє військо: Хмельницький повертається од хана й веде з собою орду; од Дону до Карпат і од границі царя московського до Чорного

моря підіймаються козаки, цехові й чернь. Народ кида слободи, оселі, й неначе хижий звір ховається по лісах, пущах і драговині...

— Що-ж роблять в Білій-Церкві наші гетмани Потоцький і Калиновський?

— Одібрав і од їд листи; один на другого доказує, видко, що нема між ними доброї згоди.

— Як до чого припаде, то помиряться!...

— А може й Хмельницькому доведеться їх помирить!...

— Захочай нас од цього лиха Найсвентша Матка! — скрикнув Зеленський перехрестившись. — Що-ж роблять у Варшаві? — спитав він з перегодом.

— У Варшаві бенкетують собі та бавляться ігрищами. Один одного запобіга, обманює, кожний задля себе; їм і байдуже, що діється на-около й в тутешнім краї.

— Як на мене, князю, то нічого хлипать: нехай підіймаються, нехай бунтують, нам же прибуде з того більш користі. Знов задамо їм такого-ж чосу, як десять років назад завдавали під Кумейками, на Говтві й на Стариці, й по праву побідителів позабираєм у схизматиків остатні, які позоставались, монастирі, церкви, маєтності, й приневолим народ до унії. Адже-ж Кумейська битва зробила нас панамі на Україні!... Так чого-ж нам лякаться? Нехай собі на безголова підіймаються в остатній раз!

— За Кумейську удаку ми дорого заплатимо, вона ще більш зробила нас самонадіяними, а козаків навчила, що підіймається треба не по-єдинцю, а посполитим рушенням.

Кажу тобі, коли Україна підійметься уся, то Корона польська з нею не справиться; ми самі потонемо у тій крові, що з їх виточим...

— Не бійтесь, князю, наш святійший отець папа, а за ним уся Європа стануть за нас!...

— Брехня! Німці ще порадуються нашому безголовю, а Україні будуть помогать: цар московський, салтан турецький і хан кримський. Побачим тогді, чий чорт буде старший?

— Річ-посполита й сама мощна, підіймемось і ми посполитим рушенням; надія наша на Найсвентшу Матку, Вона поможе нам проти схизматиків.

— На що-ж нам і підіймається посполитим рушенням, коли Найсвентша Матка буде нам помогать? хиба задля того, щоб їй помогти?... Єремія засміявся...

— Князю, — поважно промовив Заленський, — усе од Бога, усе: кожному по його ділам, і кара, й милость. Він ратує і погубляє, Він возвиша смиренних, і смиря строптивних!... Патер похмуро глянув на Єремію, ніби хотів виявить, що остатнім словом його корив.

— А хто-ж смиренні, чи не ми з тобою? — спитав Єремія, грізно на його дивлячись...

— Совість моя заспокоєна, я сполняю мій довг, як велить мені свята віра кателицька, й спасаю од гесни вогненої душі схизматиків. Господь бачить мое смиреніє.

— Тим-то й погано, що бачить: Його не обманиш.

— І на думку мою не спадало такого гріха, щоб обманювать мого Господа: Творю Його волю і покоряюся Його святій волі, що б зо мною не сталося. Не перестану й дякувать за Його милости, політі на нас недостойних. Хиба тобі, князю, ще мало доводив Його благости: куди не глянь, усюди ми берем верх над схизматиками, з кожним днем схизма меншає і міліони люду прихиляються до нашого святійшого отця папи. Озирнись, як розкинулась кателицька віра по всій Річі-посполитій: Литва, княжеводство: Слуцьке, Туровське, Чорноруське, Копилське, Черниговське, Київське, Подоль, Волинь, Галицька земля вкрились костелами, кляшторами, а тимчасом церкви схизматиків валються, попи голодні, холодні, не обуті, порозпивались, і народ не поважає їх, згнущається над ними!...

— Усе, що ти кажеш, пригодно одному тільки Риму, а не Короні польській. Який-же то люд, що ви цілими міліонами прихилили до святійшого нашого отця папи?... чия кров і досі точиться?... Тож усе діти Корони польської, наші брати!... Хто-ж нам вернеть сотні тисяч побитих і тих, що кинувши рідний край, позабігали у Московщину?... Озирнись і ти, що сталося з нашою Річю-посполитою: законів не поважають, скарб без грошей, Швед орудує нами, не наче своїм крулевством, Брандбурець так і наровить, як би йому од нас одчухнутья, Москалі на нас ножі гострять!...

— Не боюсь я того, князю, що ти кажеш; мене гірш лякає то, що такі стовби

Корони польської, сила й слава Річи-посполитої, як ти, князю, злякався нензних хлопів і зневажавш благостію Божою. Коли такі лицарі одступляться од нашої ойчизни як ти, то справа наша певно загине!

— Не злякаюсь я і самого чорта, не то твоїх нензних хлопів, не одступлюсь і од ойчизни, поки здужаю тримати в руці шаблю, поки не виточать з мене остатню краплю крови. Вірю я і в благость Божу і на Його єдиного покладаю мої надії!... Слухай, патеру, ти ксьондз, служитель овтаря Божого, а я воїн, слуга й обронця Корони польської; ти моцнійший від мене в теольоїї, а я дальш тебе бачу в справі політичній, в стану народовому. Так вір мені, що все, що ти від мене чув, не дихтерійки, а свята правда. Рим покористується, а Корона польська на віки стратить Україну, а може... Бремія не домовив і понурившись крутив свої довгії вуси.

— Не думай, князю, щоб і ми, служителі овтаря Божого, не знали справи політичної і стану народового. От слухай: як Татари пошарпали руську землю, Річ-посполита завладала кільканастия міліонами руського люду. Теперечки Московщина, оборонившись од Татар, збіра до-купи всі єдинокровні й єдиновірні племена, що одчахнулись підчас татарської пожоги. Мине вік, другий, і Москва забере силу, і землі Річи посполитої, заселені руським людом, знов до себе пригорне. Щоб заборонить наші провінції од Москалів, на віки треба запровадити скрізь польщизну й нашу католицьку віру. Тоді тільки вони будуть нашими й поки світ сонця не прихиляться вже до Москви. Так не кори

нас, князю, що ми тільки ратуємо задля одного Риму; ні, наша користь однакова: ми усі голови наші положимо за ойчизну, а святійший наш отець папа дасть нам згоду на цім і на тім світі. Од щирого серця кажу тобі, князю, поки Річ посполита й святій костел матимуть таких синів і оборонців як ти, поти слава й сила наша не поляже, а свята віра католицька розкинеться по всьому славянському світу, і буде тогди єдин пастир і єдино стадо!...

Заленський устав і обнявши князя, ціловав його й кріпко тулив до серця, приговорюючи:

— Да храни тебе Господь, а з тобою і нашу ойчизну!... Прощай, сину, прощай, недобрі вісти тебе засмутили; помолись же Богу, то Він милосердний укріпить твій розум і розвіє мрякувате манья, що тебе оточило, тогді ти й сам побачиш, що нам нічого гнівить Бога!...

Щире привітання і ласкаві речі патера задовольнили Єремію. Князь обняв Заленського й покійно промовив:

— Прости мене, батьку, коли я скривдив тебе палким словом. Молись Богу, щоб не здійлось так, як мені здається!

Ще обнялись, і патер вийшов, а Єремія позбірив розкидані шматки листів і знов став їх перечитувать.

Недобрі звістки чекали й Заленського. У своїх покоях знайшов він свого секретаря, ксьондза Марецького, з біса лукавого і яхидного. Заленський дуже його любив за те, що він був заклятий гонитель православія, а особливо попів. Тільки що повернувся він з Прилучини, куди посилав його Заленський

по шпаркому ділу, і стояв збіднившись і щуривсь на патера маленькими очима, неначе осокою попорізуваними.

— Ну, що, Марецький, — спитав патер, смутно на нього глянувши: — чого це так збентеживсь? нічим мабуть порадовать?

— Одгадав, святий отче, — одказав ксьондз, важко зітхнувши.

— Розкажуй! Сьогодні, бачу, після великої радості треба покоштувать і гіркої.

— З Густинського й Мгарського монастирів, — почав Марецький, — усі ченці повтікали у Путивль, позабравши з собою свої скарби. Зостались тільки голі стіни та схизматичні ікони...

— Велька страта, велька! — прошепотів патер: — багацько було всякого добра у анахтемських схизматиків. Ну, а Бубнівського протопопа захопили?

— Утік, пся-крев, і худобу з собою забрав, зосталась тільки одна бабуся з слабою дитинкою, так п'яні жолніри, розлютовавшись, дитину насадили на спис, а старій поодрубували ноги й руки...

— Дурні, і без нас вони б загинули!... А клеха треба було злапать, а то наробить він нам багацько лиха...

— Та це ще нічого, не сьогодні-завтра, а вже він не минув би наших рук, а от превелике, несправиме лихо! — зітхнувши промовив Марецький: — нашому фратеру, Стрібайлу, вічная пам'ять!...

— Найсвентша Матко! — скрикнув Заленський, схопившись з кріселка й підіймаючи руки: — що ти кажеш, нещасливий?...

— Замордували проклятуці схизматики...

— Єзус Марія, Дух свят!... Де-ж його замордували?...

— Поїхав він в Ічню на хлопах, бо його завжди возили хлопи в тарадайці, так, кажу, поїхав і узяв з собою десять жолнірів і десять реєстрових козаків. Не знаю вже, як воно там здіялось, тільки в лісі між Ржавцем і Ічнею знайшли його повішеного за ноги й зашмагованого канчуками, а кругом порізані жолніри. Реєстрові козаки незвісно куди поділись, мабуть зрадили й пристали до гайдамак, бо й самі такі-ж запеклі схизматики, як і увесь тутейший люд. Не вим, за-що їм так довіря князь, нароблять вони колись нам до сто чортів лиха!...

— Найсьвентша Матко! — стогнав Заленський, чухаючи потилицю: — що-ж ми теперечки будем робить без Стрибайла?... Мов косою підкосили всі наші заміри в Прилуці і в Лохвиці!...

Ця звістка гаразд таки засмутила Заленського. Стрибайло був найлютіший з єзуїтів, що наїхали у Вишневещину приневолувать народ до вунії. Кілька літ жив він в Римі з Андрієм Боболієм при їхній інквізиції і добре навчись мордувать людей. Од села до села возили його в чортопхайці селяне, котрих поганяв він малахаєм, неначе скотину. Викоренив він не в одній парахвії попів, не одну і церков божу віддав Жидам на оренду. Стрибайло був, як і Боболій, запеклим католицьким хванатиком, ніщо його не запиняло, ніщо й не лякало; Заленський не дарма звав його своєю десною.

— Що ж там ще у вас в Прилущині?
— спитав Заленський з перегодом.

— Та нічого путящого; що-дня тільки й чутки: що там схизматики забили жолнірів, там повісили ксьондза. На тім тижні на Лубенському шляху напали гайдамаки на княжеські хури з пров'язом, дев'ять жолнірів забили, а остатніх розігнали. Нема чутки й про фрatera Скорупського, що поїхав в Лохвицю, мабуть і того замордували. Як оттак буде дальш, то певно і всі загинемо...

— Найсвентша Матко, змилуйся над нами! — прошепотів Заленський, і згадавши свою розмову з князем замислився. Думки як чорні хмари носились над його головою: „А що, як і справді“, думав він, „усе то здійсється, що казав князь?“ ... Може б довго ще коверзовав Заленський, коли-б Марецький не спитав його: який йому буде приказ?

Сьогодні нікому нічого не кажи, — одказав патер: — кепські вісти засмутили й роздратували князя.

— Того нам і треба, — озвався Марецький: підділємо сала в жар, так він ще гірш роздратується і накине лютійшу кару на схизматиків...

— Так, сину, так, твоя правда. Іди ж зараз до пана Шуки й все йому розкажи.

Марецький поціловав патера у плече й вийшов.

В замку усе стихло. Деякі з шляхетства, що бенкетовали, порозходились, а другі, перебравши через край, поснули під лавами. Тільки й чутко було, як вартові жолніри на баштах і мурах стиха перекликались, та світилось ще в покоях князя Бремії.

Князь одписував листи. В його присіненній чекали гонці, що мав він розсилать, а в кутку куняв Шука, дожидаючись приказу. Одправивши гонців, Єремія позвав Шуку.

— Чи нема у тебе ще чого? — похмуро спитав його князь.

Є, ясне осьвіцоний князю, — одказав Шука, хижо водячи очима: — анахтемські схизматики наміряються тебе й рід твій викоренить і замок твій спалить!... Патерів Стрибайла і Скорупського схизматики замордували!... — Шука розказав князю, що чув од Марецького, та ще й свого додав...

Єремія аж затрусився, дослухавши Шуку.

— Дамся ж я їм у знаки, дамся! скрикнув він, заскреготівши зубами. — Завтра одпровадить у Прилуцину 200 жолнірів, щоб вони спалили Ржавець і Ічню, щоб наоколо вирізали усіх людей, не милуючи ні старого ні малого, і щоб їх голови, ноги й руки розтикали по шляхах і перехрестках!... Чувш?...

— Чую, ясне осьвіцоний князю, тільки небезпечно у Прилуцину посилать жолнірів, особливо щоб палить слободи й різать людей. Там теперечки скрізь розхожують чималі загони гайдамаків, а на реєстрових козаків здатся не можна, бо й вони такі-ж схизматики; що-дня десятками утікають і пристають до своїх. Теперечки при замку нема й тисячки кварцяних, усіх порозсилали; як поменшає, то реєстрові і за чуби ще нас візьмуть, бодай вони не діждали!

— Зачекай посилать у Прилуцину, — перехопив Єремія, — поки не приведуть мені з Волині три тисячі шляхти, що послав

навербовать. Реєстрових же козаків усіх одіслать у Переяслів до Барабаша; теперечки вони йому згодяться, бо він на байдаках попливе до Кодаків, щоб дати помочи Степану Потоцькому. — Єзус-Марія, Єзус-Марія, — бубонів Єремія, понуро розхожуючи по покою: — що діється... що... до якого зухвальства дійшло паскудне хлопство!... У власному мойому замку, на бенкеті, зривають з княгині шлюбіву квітку, вірних моїх слуг і служителів св. овтаря забивають! Постривайте ж, прокляті лайдаки, дамся я вам у знаки!...

— Здається, і вони налагодились даться нам у знаки, — осмілівсь озваться Щука, — та ще як станемо потурать їм і милувать...

— Куди ти подів тих двох харцизів, що Четвертинська заступалась? — хутко спитав князь.

— Сидять у куні, забитії в кайдани, та не вони одні, я ще захопив трьох, здається запорожчики, намовляли проти тебе, князю, народ і замкових челядинців. Кажуть, було їх білш, так повтікали ж проди.

— Завтра у-ранці усіх на шибенинцю, а щоб не довідалась княгиня Четвертинська, перевішать їх у лісі, на жидівському дубі.

— Слухаю, ясне осьвіцоний князю, — радісно промовив Щука, — та ще треба б було й припекти діявольських синів, щоб довідаться, відкіля вони і які у них заміри: може, Бог дасть, чого небудь і допитаємось.

— Припечи їх так, — Єремія заскреготів зубами, — щоб вони прокляли й той день, що на світ народились, щоб вони чули, що вмірають!...

— Припечу, ясне осьвіцоний князю, та вже не знаю, що з того буде. Запеклий з біса народ, його шкваринш, а йому й байдуже, наче його печуть!...

Щука вийшов з покоїв князя, а Єремія довго ще не заспокоївсь... і світло світилось в вікнах його покоїв, аж поки не розсвіло.

X.

З пів милі од замку, серед густої зарослі, на долині, ріс на самоті віковичний дуб. Які були в околиці старі діди, то розказували, що й з-малку знали його таким, яким він стояв і теперечки — товстим та розгіллячистим. Колись давно на цім дубі повісили Жида, а може й сам повісився, так з цієї причини й прозвали його жидівським дубом. Ходила ще й така чутка між людей, що побіля цього дуба й досі вештається жидівська душа, бо деякі, проходячи у ночі через долину, чули, як вона стогне й хрипить.

З того часу, як переїхав Єремія у Вишневецину, не одну тисячу православного люду перевішали на цім дубі й замордовали найлютішими муками...

Тільки що стало на світ займаться, закрипили залізні ворота під баштою і з куні вивели Кобзу, Остапа, Барила й ще двох січовиків. Знявши з їх кайдани, поскручували їм реміннями назад руки й повели у ліс по тій стежці, по котрій бідолахи вже не вертались. По-переду йшов Щука з своїм помішником, паном Підпальським і патером Марецьким, а за ними жолнір ніс жаровню

і торбу з вугіллям, щоб було чим пришкварить і припекти. І у патера висіла через плече сунка з обценьками, кліщами, ножами, штрикалками; були там і пляшки з купоросом, гострою водкою і різними отрутами. Знав і він добре людей мордовать: яку й жилку витягти, де й шкіру зідрать, чим полить і посипать живе м'ясо. У Римі навчився він цій науці, в інквізиції, на котолупні святийшого папи. Кілька кроків од їх три жолніра вели на арканах бідолах. Ніхто б і не пізнав, глянувши на цю юрбу, кого ведуть на муку, бо наші небораки йшли собі браво, шутковали між собою, сміялись, а Ляхи, після учорашнього бенкету не опохмелившись, з одутловатими пиками і непротертими очима дибали понурившись.

— От казали, пани молодці, — озивавсь Барило, — що померзли в куні, гляньте: добрі люде несуть жаровню і вугілля, певно погріють нас!

— А що там таке в торбинці у патера, — питали деякі: — мабуть не дарма й він з нами йде?

— Тамечки у його кателицька справа, — озивавсь Барило: — бачу, доведеться йому одправити мшу на нашій шкірі!

— Одправити диявольський син, — гомоніли січовики, — одправити, і свого гермонського папу помяне во царствії жидівськїм!

Патер похмуро озирнувся.

— Постривайте, анахемські схизматики, — вхидно усміхаючись промовив він: — побачимо, кого ви помянете...

— Почуєш, кателику, почувеш! — гукали козакі: — батька твого сатану помянемо!

Один Остап ішов журливо, звівши голову. Молодий парубок тільки що починав жити й не довелось йому ще бувати у бувальцях.

— А що скажуть наші, — чуло промовив він до Кобзи, важко зітхнувши, — як довідаються, що сталося з нами?...

— Скажуть, — перехопив Барило, — те, що сказав циган: „пішли наші в-гору, дядька повісили!...“

Козакі зареготались, аж луна по лісу залящала.

Хижко озирався Щука на той регіт і буркотів собі під ніс, лаючи козаків, та розмовляв з своїми як гуска з свинею...

Оттак розмовляючи, дійшли вони до жидівського дуба. Якось похмуро виглядавав той дуб: був він дуже товстий, дупловатий, а верхи повсихали й кора на їх пооблуплювалася; тільки по середині широко розкинулись віти й скрізь суху неопалую листву пробивались молоді порослі. З-низу сажені дві заввишки, неваче медвежа лапа, вихопилось сухе скорчене гілля. На отсій го гіллі, розказували, повісився Жид, а теперечки на її вішали й мордовали козаків. Увесь дуб закуривсь і почорнів од диму, кругом півки розкидались головешки і де-не-де темними плямами червоніла на траві запеклая кров. Наоколо дуба уся долина вкрилась могилками замордованих мучеників. З краю три чоловіка копали яму, певно задля наших сіром. Не доходячи кілька ступнів до дуба, Щука зупинивсь.

— А з якого почнемо? — спитав він патера, скинувши очима на козаків.

— Давайте отсього гладкого, — одказав Марецький глянувши на Кобзу, — того, що квітки зрива з княгинь, а ці нехай подивляться, що й їм буде...

— Та вже-ж, — загомоніли козакі, — у свою чергу доведеться і вам побачить, що й з вами буде; зійде сонце й перед нашими ворітьми!...

Козакі посідали, жолніри попростягались біля їх на траві, а Кобзу підвели ік дубу й поставили під гіллею.

— Ну, бісів схизматику, — запитав його Шука: — кажи мені теперечки, які у вас заміри були проти вашого пана, князя Єремії?... Та кажи правду, признавайся, відкіля ви, куди й чи багацько вас?... Не скажеш ласкою, то ми й допитаємось інше!...

— Як же я тобі казати-му, — одрізав Кобза, — коли руки звязані, от як-би ні, то почув би ти у мене чмеля.

Шука од цієї одповіді аж зблід з серця, піна викотилась на устах, очі непаче п'явки в склянці заворушились, далі глянувши на жаровню і патерову торбинку трохи заспокоївся.

— Постривай, схизматику, — пробубонів він заскреготивши зубами, — сам ти в мене загудеш чмелем!... А що будемо з супігою робить? — спитав Шука патера.

— Спечемо йому ноги, — озивавсь Марецький, виймаючи з сунки пляшку і прискалку, — і попечене сприснемо купоросною ацидою.

— А може б йому залить гарячого сала за шкуру?

— Не вхоплять же його зараз чорти, заліємо йому й гарячого сала, коли тобі цього схотілось.

Кобзу посадили й стали роззувать, і з одного чобота випала шлюбна квітка княгині Четвертинської.

— Бач, диявольський хлопець, куди сховав, — скрикнув Щука підіймаючи квітку. — Одно тільки шляхетство має право носити її!... — Щука сховав квітку в кишеню.

— Бери, католику, — пробубонів Кобза, — у мене є друга квітка, кохання, цієї не одіймеш ні ти, ні кровопійця Єремія, з нею і на небо полину!...

Роззувши Кобзу, протягли йому по-під руку вірвовку; пан Підпальський, зібравши кінці у ліву руку, подрався на дуба й вибравшись на середину сухого гілля, примостився як-раз над Кобзою і гукнув:

— А підіймайте харчица.

— Та й важкий же, диявольський син, — крехтіли патер і жолнір, підіймаючи Кобзу.

Пан Підпальський натягнув вірвовку і став завязувати. Не встиг він у-друге завузити, як з листви просунулась здорова рука й вхопила його за чуб; блиснув кинжал — і оком не змигнуть, як разом з обезголовленим трупом звалився з дуба чоловік в чорному кобеняку і татарській кучмі. Не доторкуючись ще до землі, він одною рукою затопив патера по тімю, а другою жолніра у висок так, що обидва попадали мертві. Щука, побачивши це, вихопив шаблю, та не встиг замахнутися, як той чоловік пірнув

йому кинжал в груди, у саме серце. Жоліри схопились було за палаші, та бачать, що вже й Кобза з розвязаними руками хапається за пшблю Щуки, повернули назад, та й чкурнули на втікача. Тут тільки Кобза глянув на свого збавителя...

— Марку! — скрикнув він, і обнявши його кріпко тулив до серця: — відкіля, яким побитом ти тутечки опинивсь?

— І я-ж був учора з вами в парку Бремїї, — одказав Марко, обтираючи кров з кинжала об одежу патера: — ви мене не бачали, а я бачив, як вас дурнів піймали, чув як і приказ віддали, щоб вас на цім дубі замордували... Та теперечки не до розмови, треба втікати, коли ще й втечемо, бо незабаром буде й погоня.

Кобза й Марко духом поперетинали ремені, котрими поскручувані були руки у козаків. Барило захопив броню убитого жоліра, а Кобза завладав бронєю Щуки й поліз в його кишеню за квіткою. Опріч квітки витяг він ще щось завернуто у бумажці, розгорнув, аж то була та шпилька, що вчора княгиня Четвертинська подарувала Щуці. Кобза сховав... Марко тимчасом витяг з дупла свою торбу.

— Ну, пани товариші, — гукнув він до козаків, перекидуючи через плечі торбу, — дві милі нашої дороги коли Ляхи нас не доженуть, то вже хиба тогді побачать, як ми самі до їх прийдемо... Не одставайте!

З остатнім словом Марко метнувся в саму гущину ліса, а слідком за ним і козаки потягли. Широко ступав він, неначе ведмідь-бортняк продирався між зарослею,

ломав віти, виривав кущі з корінням і прокладував за собою стежку товариству.

Пройшовши кілька гонів, перебрались вони через глибоку балку й з милою простовали рідким лісом, так що як-би погоня настигла, то б латво було їх тутечки захопити. Однак поки жолніри добігли до замку й дали звістку, яка халепа спіткала патера й Щуку, поки піднялось кварцяне військо, наші сіроми перебігли рідколісся і вже краліся пущами й глибокими бескедами. Дуже такі й потомилісь бідолахи, деякі вже й пристають стали. Один Барило браво йшов і втома його не брала; неначе кішка здиравсь він на дерева і оглядав, чи не наспіва погоня. Як вели його на шибеницю, то йому й байдуже було, а теперечки, як став на волі, усе його лякало: схопитись з дерева птиця, залопотить звір в куцах, зараз приглядується і причува — сказано, запорожська сторожська натура. Вибравшись на невеличку прогалину, козакі посідали, щоб трохи відпочити.

— А що, Марку, — спитав Кобза: — чи полегшала твоя гаспедська торба хоч трохи?

— Здається трохи полегшала, — одказав Марко: — бачу, мені вас жаль стало; вона у мене така, що тільки до кого хоч трохи озветься серце жалем, то вона зараз і полегшає.

— Нехай вона тобі зовсім полегшає за те, що нас вирятовав. Теперечки хоч і доженуть, так не звязані руки, поки знов скрутять, так я десять укладу. — Кобза витяг з піхви шаблю Щуки і став її розглядувать:

— бач, яка гостра та уважиста, ще краще за мові...

— Куди-ж ти запроторив свою броню?

— Там десь біля замку позакопували з Остапом, як нечиста мати понесла нас на весілля. Бач, з бронею не пустили б.

— Та й наша броня там зосталась, — озвались деякі козаки.

— Годі вам теревені гнуть, — гукнув Барило прислухуючись. — Чи чуєте, здається, у роги трублять?

Всі замовкли і стали прислуховатися, аж справді, десь далеко гугнів охотничий ріг. Сіроми посхоплювались і знов потягли за Марком. Ліс усе ставав гуще й гуще, кущі глоду, терну й шишини позростались собі й стояли неначе добра огорожа. Не пройшли вони й п'яти гонів, як близьче почулись роги, а згодом, натрапивши на їх слід, загавкали й заскавучали гончі собаки.

— Не оставайте, пани товариші, — озивався Марко, — недалечко вже зосталось!

— Каторжні собаки, — бубонів Барило, озираючись, — од їх не втечеш, бодай вони виздыхали!

Незабаром знов ще близьче загуділи роги і заскавучала собачня. Деякі з жолнів, доїхавши до гущини, позлізали з коней і продирались слідком за гончими. Чутко вже було, як вони гукали на собак і перекликались проміж себе, коли разом зупинився біля дупловатого дуба, що ріс над горою, проліз по-під кущем глоду й одчинив невеличке віконце, таке, що тільки хиба гадюкою пролізти чоловікові.

— А ну те, хлопці, лізьте в мою хату! — скрикнув він, придержуючи віконницю.

Духом, як миші, поховались козаки у ту нору: остатній уліз Марко й зачинивсь. Віконниця була обложена з-верху дервиною і прикривалась густим куцем глоду, так що як не приглядуйся, а не побачиш, де вона одчиняється. Земляночку викопав Марко під самим дубом, і його коріння розходились неначе крокви і лати й підірали землю: з дупла проходила оддушина й освіщала підземну хижку.

Тільки що вони поховались, як зашамкотіли кругом землянки гончі, гавкали, скавучали, і не находячи дальш сліда деякі порозбігались, а другі метнулись слідом назад. Жолніри, що йшли слідком, завернули собак, і вони знов закрутились побіля дупловатого дуба, а одна, добігши до самого віконця, заскиглила й стала дряпачь лапами і скребти землю. Горою, з краю балки, з жолнірами їхав верхи пан хорунжий.

— Чого вони так гвалтують? — спитав він тих жолнірів, що пробірались у балці.

— Кат їх батька зна чого, — обізвався передовий жолнір, — усе крутяться на одним місці, а чорт-ма нікого, мабуть натрапили на борсучий слід.

— Трубіть у роги, скликайте собак, — озивались з балки жолніри, — тутечки тільки даремно потратимо час.

Загуділи роги, поскликали собачню, а там затріщав хмиз під копитами і через яку часинку все на-округи замовкло...

Потомлені козаки попростягались на

долівці, а Марко витяг з пічурки глек з водою і клунок з сухарями.

— Снідайте, хлопці, що Бог послав, — сказав він, ставляючи біля їх глек і кинувши клунок: — другої потрави у мене нема, вибачайте.

Голодне товариство миттю випило воду й розхапало сухарі, аж торбинку пошарпали на шматки.

— А чи довго-ж ми тутечки сидітимемо? — запитали козаки Марка, заморивши червяка.

— Поки не утихомиряться Ляхи, — одказав Марко.

— Куди-ж ми рушимо? — питались деякі.

— От слухайте. Чотири милі звідси в пушах є остров, наоколо оточений заливом з Сули, болотом і драговиною. На тім острові в горі повикоцувані глибокі й великі печери, у котрих, розказують люде, колись, ще за Владимира святого, ховався змії; з того часу й остров той прозивається зміїним. Не один вік минув, а нікому-ж то не доводилось бувати у тім урочищі: одно, не латво було його й знайти, а друге, коли кому й лучалось ненароком зблизиться до того острова; то з ляком тікали від його. Дак на цім острові, кажу, теперички осадився з своїм загоном Переяслівський козак Кривоніс, той самий, — може чули. — що хуторяне за його лютість прозвали Вовгурем, а його ватагу вовгуряцями. Він прийма до свого гурту, тільки не всякого, а з проби, щоб кожний мав таку силу, як і в його. Хто обнесе тричі біля його куреня дві каменюки,

кожна в десять пудів, той йому товариш, хто шість, той йому побратим. Так бачите, хиба тільки одного Кобзу прийме до свого загону; може б і побратим йому знайшовся, так той ні до кого не пристає, і до себе нікого не приймає. Та байдуже, знайдуться і окреме Кривоноса ватажки, та ще й не один.

— Хто-ж нас на той острів проведе? — спитав Барило.

— Я вас проведу, мені нераз доводилось вже на йому бувати. Там теперечки й народу чимало зібралось. Порадимося, прийшла пора підійматися; мабуть вже й Хмельницький з ордою з коша рушив.

— А може вже й з Ляхами бються, — додав Барило.

— На тім тижні я був в Переяславі, — казав Марко, — і дещо чув. З Варшави Барабашу прийшов приказ, щоб він, посадивши реєстрових козаків на байдаки, поспішав ік Кодакам, на підмогу Степану Потоцькому.

— Як-же воно буде, — загомоніли козаки, — наші кривні, православні, та й будуть битися проти нас, своїх братів?

— Тоді скажемо, як воно здіється, — одказав Марко.

— А багацько війська у Ляхів по тім боці Дніпра? — спитали козаки.

— У двох гетманів Потоцького й Калиновського буде тисяч з тридцять, та й у Хмельницького чимало того війська: одних братчиків п'ятнадцять тисяч, та реєстрових козаків Полтавського, Миргородського й Гадяцького тисячі чотири буде.

— А скільки ще того народу з України понаходило, — додав Барило: — як комашня пруть на Запорозжжє; та ще як і Татари дадуть нам підмогу, то завдамо такого чосу Ляхам, що й до нових вінків не забудуть...

Марко витяг з кутка кілька шабель, пістолів, рушниць і сунки з порохом і кулями.

— А ну те, пани-молодці, — казав він, розкладаючи броню на долівці, — розбірайте, у кого нема, може доведеться нам на дорозі спіткати Ляхів, так щоб було чим оборониться.

Кобза узяв два пістолі і гвинтовку, а другі побрала й шаблі.

— Ну, теперечки на добра-ніч вам, спочивайте хлопці, — сказав Марко, узявши свою торбу й глек, — а мені треба ще трохи декуди побрести...

— Що воно таке за чоловік? — спитав Барило Кобзу, як Марко виліз з землянки.

— Не вгадаєш, козаче, — одказав Кобза.

— Давно вже ти з ним спізнався?

— Торік.

— Що у нього в торбі? Носиться з нею, як кіт з салом.

— Бодай тобі не довелось побачить!

— Диво, не чоловік; мабуть він не то Ляхів, а й самісінького чорта не злякається.

— Його чорти лякаються!...

Кобза не дуже був охочий до розмови. Коханню неначе яким чадом його підкурило, тільки й думки було, що про княгиню Четвертинську. Потомлені сіроми не довго ще балакали й послули як мертві...

XI.

Як уже смерклось, повернувся Марко й побудив козаків. Повилазили сіроми з земляночки, неначе ті бабаки, і довго протирали очи, поки не прочумались; дуже таки позасипались. Марко приніс їм хліба, сала, пляшку горілки й глек води. Заморивши червяка, козацтво запалило люльки й повело розмову.

Знаєте, пани молодці, що, — почав Барило: — коли Кривоніс не прийме нас до свого загону, дак ми оберем собі ватажком Марка, та й будемо приймать до гурту?...

— А кого-ж і обрять, як не Марка! — загомоніли козаки.

— Постривайте, пани-товариші, — озвався Марко встаючи: — не мені бути вашим ватажком, вибійрайте собі иншого, а поки я з вами, то буду вашим поводитаром.

— Чом не хочеш бути нашим ватажком? — питали козаки, оточивши Марка: — не треба нам иншого, не треба!

— Не вам мене питать, не мені вам і казать!... — Марко похмуро скинув очима на товариство і його погляд зупинився на Кобзі. — Як до чого припаде, дак от вам ватажок! — додав він показуючи на Кобзу.

— А поки припаде, — озвався Барило, — нехай він випрудить з свого серця княгиню Четвертинську, а не випрудить, то ми з нього викурим те кохання порохом!...

— Та й не рівня нам ті князі та пани! загомоніли деякі.

— Чом не рівня, — перехопив Кобза, хіба-ж ми не такі люде як і вони?

— Нехай, бач, і такі, — одказав Барило, так не такі-ж теперечки часи, щоб возиться з тим коханням!

— Як не такі, то й подождем, — одказав Кобза понурившись.

Оттак розмовляли, поки не зійшов місяць, і наші небораки рушили. Довгенько йшли вони за Марком, продираючись гущиною, а там вибравшись на високу гору вийшли на битий шлях, що пролягав проміж густого лісу.

— Ну, теперечки, пани-молодці, — сказав Марко, зупиняючи їх, — ляцький день, а ніч наша; коли спіткаємо на дорозі дряпівників, то не будемо утікати, а будемо битися. Огледіть лишень вашу броню і позаряжайте гвинтовки й пістолі...

Згодом, пройшовши кілька гонів, почувли вони позад себе гомін і тупотню. Козаки зійшли з шляху й засіли в кущах. Незабаром побачили вони чималу юрбу: деякі їхали верхи, а другі йшли піші, в свитках і високих смушевих шапках. По гомону й одежі зараз пізнали вони, що це не чужі, а свої, і мабуть простують туди-ж, куди й вони. Барило пугукнув, і юрба зупинилась, декотрі вхопились за мушкети, а другі за шаблі й стали на-готові, а козак, що їхав попереду на доброму коню, на той оклик теж пугукнув. Зараз видко було, що бувалий козак і знав звичай запорожський.

— Не лякайтесь, хлопці, — озвався Барило, підходячи до юрби: — і ми такі-ж, як і ви... Куди йдете?

— На гадючий, ти то-б на зміїний острів, — озвалось бурлацтво, — до Кривоноса.

— Та й ми туди-ж: а багацько вас?

— Двадцяттеро й один, та ще стільки у другій ватазі, що пішла попереду.

Сіроми наші зблизились, братались і привітали один одного...

— Здоров був, Барило, — озвався передовий вершень, протягаючи до його руку.

— Гнида! — скрикнув Барило: — чи це-ж ти, мій голубе? Була ж така чутка у нас у коші, що тебе забили Ляхи на Стариці?

— Ні, як бачиш, помилував Господь. Ми з Гунею після побиванок на Стариці помандрували у Московщину й до якого часу там вештались, а теперечки знов до вас прийшли, знов почастиуєм Ляхів!

Наші козаки змішались з бурлацтвом і пішли по дорозі.

— Відкіля-ж ви теперечки? — питає Барило Гниду.

— З Прилучини, — одказав старий.

— Що-ж тамечки, у вас, діється?

— Хвалити Господа, усе благополучно!... Учора Бубнівський протопоп Світ привів чимале військо, і старий Гуня з ним, дак які не повтікали Ляхи, то усіх забили на макуху, а мнихів Домініканів, що осадились в Густинському монастирі, до одного вилуцили. Теперечки йду, щоб порадитись з Кривоносом.

— Не зострівались з вами Ляхи?

— У вечері вже, як вийшли з гаю, де спочивали, стріли п'ять жолнірів, трьох-же вклали, а двоє втекло.

— Сьогодні буде чим порадовать Єрему! Запінить він з серця свою руду бороду, бо й ми йому багацько шкоди наробили...

І ходе Марко по світу з своєю переважною торбою
і з своєю пекельною нудьгою . . .

Ст. 132.

БИБЛИОТЕКА
ВН
НАРОДНО

— Не то ще буде. Заллемо ми і йому самому горячого сала за шкуру!

Як отак розмовляли, почули десь далеко стрільбу.

— Чи не наші бурлаки б'ються? — озвався Гнида прислухуючись.

Стрільба ставала частіш, почувсь і гомін, і усе зближалося до їх, а там разом замовкло й затихло. Барило метнувся по дорозі, щоб довідатися, що там діялось, а тимчасом ватага по-троху подвигалась. Згодом повернувся Барило.

— Постривайте, хлопці, — прошепотів він: — жолнірів іде чимала купа!... Не розгледів добре, а здається, кілька чоловік наших ведуть на арканах!

Марко зупинив юрбу.

— Ховайтесь в куці, по обом бокам шляху, — казав він, розділяючи ватагу, — а конні їдьте собі назад, щоб вас не вздріли Ляхи; а як крикну, разом виходьте, піші з лісу, а конні поспішайте на зустріч Ляхам і лупіть дряп'яників!

Духом піші поховались в куцах, а конні одіхавши з пів гонів, на повороті шляху запинились; а тимчасом і Ляхи стали зближатися. Попереду їхав пан хорунжий, а за ним жолніри вели на арканах чоловіка з вісім бурлак; потомлені й голодні собаки бігли за кіньми, висолопивши язики. Тільки зрівнялись вони з засадою, як вихопивсь з куців Марко й гукнув молодецьким покриком. Протягом вискочили козаки й поперли на Ляхів: хто рубав, хто стріляв, а хто й просто давав добрих стусанів в печінки... Перелякані жолніри несподіваним нападком хапались за

палаші, за pistолі, деякі дали драпака, а тут їм на зустріч і конні наскочили... Не чулись Ляхи, як їх, чоловіка з двадцять, на місці уклали; небагацько з них прудко пробилися і втекли. Це були ті самі жолніри, що шукали й гналися за нашими небораками, та й знайшли таки їх собі на лихо... Зараз порозтинали верьовки, що були повязані бурлаки. та як роздивилися, і пізнали своїх...

— Бач, таки я й думав, — сказав Гнида, — що вас дурнів спіткали Ляхи!

— Та нас-же, — одказували вони, чухаючи потилицю, — застукали тамечки біля березового хреста, де казали подождать вас...

— Хиба-ж нікуди було гаразд сховаться?

— Та ми гаразд таки й сховались, — озвався один із ватаги, — так послули ж, а тут де не взялась бісова собачня, донюхалась і загавкотіла, а яропужа шляхта набігла, деяких повбивали, а нас, отце як бачите, на арканах повели. Хотіли було й нас порізати, так хорунжий і каже: „Одведемо цих до князя Бремії і скажемо, що це ті самі харцизи, що пана Шуку й патера позабивали.“

— А бодай вас, дурнів!... чого-ж стоїте, як телепні, — гримнув Гнида: — забирайте броню у забитих Ляхів, та й рушаймо, бо як опізнаємось, то не знайдем і човнів, ні на чім буде й на той бік острова переплести.

Бурлаки метнулись до забитих Ляхів і вибірали собі броню, а Барило дорізував тих, що ще хрипіли, приговорюючи: „В своїй хаті й скипка бе!“

Дойшовши до березового хреста побачили вони: де-не-де простягались на шляху шість трупів бурлак...

— Бачу, не всіх дурнів порізали, — сказав Гнида, скинувши оком на забитих: — теперечки мабуть де-небудь з переляку так поховались, що й з собаками їх не знайдеш.

Од хреста продирались вже сіроми густим лісом. Марко йшов попереду, приглядаючись ік деревам: то простує до дуба, на котрім понаносили гнізда гайвороння, то поверне, дійшовши до трухлявого пня; а тимчасом козаки гукали, скликаючи товаришів, що позабігали од Ляхів. З перегодом, як пройшли вони пів милі, на той гомін стали одкликаться втікачі, як жаби з болота, аж поки не зійшлись до купи.

На світ займалось, як вони, спустившись з кручі, очинились біля Сульського залива, що оточує зміїний острів. По-середині того залива було плесо, а з берега позаростало очеретом, рогозом і оситнягом. По той бік залива підіймалась висока гора, вкрита одвічним лісом, і скільки оком кинуть, мріла темною полоєю між густою зарослею чагарника. По сім боці залива, по-над самим берегом, простяглась доріжка, по котрій стрічкою сунулись козаки піші і конні, а за ними, за кожною ватагою, везли на підводах мішки з борошном, сухарями, різаних кабанів і другу харч і гнали скотину на те-ж. Тихенько подвигались ватаги по доріжці, не чутко було ні гомону, не бряжчала й броня; неначе чорні хмари перед бурею, сунулись вони й збивались до купи...

Оттак дійшли вони до перевоза, де в завширшк залива було широке плесо. Конні козаки переходили у-плав, а піших і запаси

перевозили лотсмани на човнах і каюках. По той бік перевоза, на острові, виднілись розкати й редути, насипані під горою по обом бокам дороги. Марко, зупинившись біля перевоза, обернувся до товариства.

— Прощайте, пани молодці, — з-тиха промовив він, — помагай вам Біг; теперечки й без мене втрапите до Кривоноса.

— Куди-ж це ти, Марку? — запитали козаки: — не покидай нас, зостанься з нами!...

— Не можна, товариші, треба ще й другим деякої помочи дати, треба й до князя бреміні навідатися... Прощайте!...

З остатнім словом Марко повернув в гущину і щез за кущами...

Довгенько такі простояли наші сіроми біля перевозу, вже й сонічко зійшло, вже й поснідали чим знайшлось, поки дійшла до їх черга переправляться. Перепливши на той бік, аж здивувались вони, побачивши таку силу народу. Скрізь, де вони не проходили, під кожним деревом, кущем, кишло людом. На гіллях висіли обідрані воліві і баранячі туші, різали м'ясо й клали в казани; по-під горою повикопувані були печі; де замішували тісто, а де печений вже хліб шматували на сухарі і розкладували на ряднах сушити. Інші збилися біля кузень, лагодили броню, гострили шаблі, насажували на списи ратища й виливали кулі. Були там молодіці і дівчата: деякі порались біля печей і кабиць, а другі шили козакам сорочки й одіжку, та шивали лантухи на сухарі. Де-не-де співали кобзарі про Вінцеслава, що нагнав Жидів у Польщу, та малого Гирею... Місцями вивішували на списах свитки й запрошували

прибулих козаків поснідять. На прогалинах вигравали скрипиці і сопілки, торохтів бубен, і козацтво, ударивши лихом об землю, садило гайдука й вибивало тропака. Вештались тут попи й дяки, що покидали свої парахвії, втікаючи од дряпіжних ксьондзів; були й крамарі, цехові, чумаки і запорожчики в червоних жупанах і кабардинках; не було тільки панів, бо тогді ще на Україні не було й чутки про їх.

Пройшовши кілька гонів, Кобза став розпитувать, де Кривоносів курінь?

— Аж там, на самім кінці острова, — одказували люде, усміхаючись, — де печері, тамечки осадився він з своїми вовгурянцями, та й глита Ляхів, неначе той змії, що колись тутечки ховавсь та людей їв.

— Та кумедно ж і грається він з Ляхами, — додавали другі, — неначе кіт з мишою.

— Хто-ж тут у вас порядкує? — спитав Кобза.

— Нема ще нікого, — загомніли козаки: — Кривоніс прийма до свого загону тільки богатирів, дак отсе теперечки збираємось обрать собі свого ватажка, так нема ж у нас на приміті такого як би нам треба.

— Дурний, бачу, ваш Кривоніс, — озвався Барило: — на-віщо теперечки богатирів? куля й вола повалить!

— Та вже-ж його не навчиш, — бубоніли люде, — завзятий таки він з біса чоловіга.

Розпитавши дорогу, наші козаки, а за ними і другі, рушили до Кривоноса по протоптаній стежці...

XII.

В найдальшій куті острова висока гора шпилем подралась до неба, а з того шпиля видко було Лубні й Київський шлях, що по той бік Сули простягся як замок князя Вишневецького. У цій-то горі з-під кручі, неначе скеля, витріщились кілька печер, де колись, як розказують старі люде, ховався страшений змії. Од цих печер полою розляглась чимала поляна, оточена лісом і густою зарослею чагарника, а там знов круто спускалась гора й обривистим берегом оточувала широке плесо й барак. На цій-то поляні розташовався Кривоніс з своїм загоном. Атаманів курінь стояв по середині, а наоколо містились, де припало, вовгурянци: хто збудовав собі з лободи та з нехворощі халабудку, хто нап'яв на ратище керею або свитину, а деякі, неначе звіря, визирали з печер. Недалечко од куреня стреміли понаставлювані палі з залізними списами й шибениці. Більш може як двадцять чоловіка Ляхів сиділо на тих списках, а деякі, зачеплені крюком за ребро, мотались на шибеницях. Всі вони були ще живі й в невтерпучих муках стогнали і кричали, благаючи, щоб їх дорізали, добили і збавили од лютих мук. Страшно розносився той галає по гаю і одкликався наоколо луною. На деревах теж висіло кілька трупів, неначе волові туші, обідраних Ляхів; де з яких, з живих, здирали ще шкуру, і тими шкурами вовгурянци вкривали атаманів курінь і свої халабудки, щоб заборониться від доща.

Кривоніс сидів біля свого куреня, підкорючивши ноги, смоктав люльку й втішався,

дивлячись на муки Ляхів... Був з него казарлюга забісований. Глибоко позападали у лоб його очі й хижо, нечоловічим поглядом визирали з ямок. Довгий, кістлявий ніс його якомсь погнуло на бік, а бороду й широку челюсть вишерло наперед. Непідголене і розпатлане волосся, жорстке як кнуряча щетина, стреміло до гори і закривало лоб і товсту шию. Широкі плечі, високі груди виявляли в йому велику силу; з себе був високий, кістлявий, мов виплавлений з самого чугуна. Оддягтий він був як і прості козаки, тільки в жовтих чоботях на срібних підковах, мабуть стягнутих з замордованого Ляха.

Кожний з загону Кривоноса, що порались біля Ляхів і швендяли по поляні, був з себе теж високий, гладкий, мордатий, вусастий, і хижо виглядавав з підлоб'я; видно було, що кожного прийняли до гурту з проби і не дарма прозивались вони вовгурянцями...

Було ще рано, а народу вже чимало таки зібралось біля Кривоносового куріня; не забарились і наші сіроми. Аж на виду змінились вони, глянувши на муки Ляхів і почувши їх галас. Хоч скривдили Ляхи український люд і напоїли їх нестерпучею, однак не втішались вони муками своїх ворогів, бо ще не загубили свого серця і не втратили жалю до ближнього, як дряпіжні Ляхи і патери, що мордовали неповинних собі на втіху й на зміну віри...

— Здоров був, пане-отамане! — поважно промовив Барило, підходячи до Кривоноса, а за ним і вся ватага обізвалась, і знявши шапки вклонилась отаманові.

— Спасибі, пани-молодці, — прогугнів Кривоніс, глянувши з підлоб'я на козаків: — а того вам треба?

— Та того-ж, чого й тобі, — одказав Барило; — позбавиться од яропужих Ляхів і заборонить святу віру, й наше життя, й наші козацькїї вольности.

— Добре, пани-молодці, добре; спробуйте ж, чи є у вас сила заборонить те, що кажете... Обнесіть отсі камінюки, — Кривоніс показав на два камня обв'язані верйовками, щоб латвій було їх захопить: — так коли хто з вас обнесе їх тричі кругом куріня...

— Чули вже ми про ці камінюки, — перехопив Барило, — нічого розказувать, нічого вже й упержувать. Так вибирають не людей, а волів, бач який більш потягне, той і дорожчий.

— Батька свого навчи... — прошепотів Кривоніс, насупившись,

— З того часу, як вигадали рушницю і pistolь, — казав Барило, — той став моцнійший, хто не схибить стріляючи, а коли він ще розумний, то сховає тебе у кишеню, дарма що ти уродився такий запеклий і здоровий казарлюга. Ось подивись лишень, як у нас січовики стріляють!

Барило вихопив із-за пояса pistolь, навів на Ляха, що од мук корчився на палі, випалив — і Лях схилився на бік, а з-поміж очей задзюрчала кров...

— Що ти зробив, необачний?!... — скрикнув Кривоніс, схопившись: — чи ти знавш, що він у мене сидів уже з тиждень

на палі, я б йому ще на кілька днів протяг мук...

— Як тиждень сидів, — перехопив Барило, — то пора йому вже й вмерти!... Буде з Ляха й того, коли він відкидає ноги!...

— Чого б ще й бажать! — зареготавшись озвалися деякі.

— Так, бачу, вам иродам жаль Ляхів?! — гримнув Кривоніс, підступаючи до Барила...

— Нехай вони до твого кривого носа попримлипають! — одказав Барило, узявшись за pistolь: — та не дуже, отамане, й гримай; не за тим мене з Січи сюди прислали, щоб корить Ляхами, а щоб допомогти вам дурням їх лущить...

Кривоніс, побачивши, що січовик не дуже його злякався, та й завзятий таки, бо вже й за pistolь хапається, одійшов од його. Далі з перегодом озирнувся на козаків і вже без сварки промовив:

— Ось-що приходитьсь, пани-молодці: мені треба не розумних, а дужих!... Мабуть між вами нема й одного такого, щоб не те що обніс каміюки круг куріня, а й з місця їх не зворухне?

— Чом нема, — озвався Кобза, — може й такий знайдеться, що й обнесе й занесе твої каміюки.

— Чи не ти той, що занесеш? — спитав Кривоніс, глянувши на Кобзу.

— Може й той!

— Спробуй, побачимо!

Тимчасом на той гомін повилазили з своїх нор і халабудок вовгуранці й чимала

їх купа зблизилась до куреня, деякі посідали, а другі попростягались черевом на траві, мов ті кабани, і палили люльки. Кобза підійшов до каменюк, огледів, позамотував руки у верйовки і твердим поступом поніс каміння. Обніс круг куріня раз, в-друге й в-третє...

— Глянь, глянь, — загомоніли вовгурянці, — не взяв його кат, добре пре!... Послав нам Господь товариша, — гукали деякі й з радощів аж посхоплювались.

Не запинився Кобза од цього покрику, і ще тричі обніс каміння круг куріня.

— І мені Господь послав побратима, — загугнів Кривоніс, підходячи до Кобзи: — коли ти такий удався, дак побратаємось. Кажи, як ти прозиваєшся?

— Павлом та ще й Кобзою, — додав Кобза, трохи запинившись...

— Хто-ж це тобі таке прізвище приложив?

— Запорожці...

— Яка-ж з тебе Кобза! Та й не Павлом тебе звать, ти будеш у нас Павлюгою прозиваться... Правда пани-товариші? — Кривоніс скинув оком на своїх вовгурянців.

— Правда, пане отамане, так, так, — загукали вовгурянці, нехай буде Павлюга, Павлюга!...

— Постривай, пане отамане, — одказав Кобза, шильно глянувши на Кривоніса: — тогді ми з тобою побратаємось і я пристану до тебе, як ти усіх нас приймеш до свого загону.

— Вибачай, козаче, не то для тебе, й задля ріднього батька не зміню своєї регули.

— Як не зміниш, так і не треба, — одрізав Барило, — він і у нас буде Павлюгою. А що, хлопці, так, обираєте його на ватажка? — скрикнув він, озирнувшись до свого товариства.

— Так, так, — гукнули козаки, — нехай буде нашим отаманом! нехай буде Павлюгою!...

— От і добре, нехай буде по вашому, — загугнів Кривоніс: — теперечки вже не обридати-муть мені, щоб приймав до свого загону: буде до кого пристаєть, буде кому й люд той збить до купи, що вештається по острову, неначе отара без вівчаря... Однак, козаче, — Кривоніс зблизився до Павлюги (так будемо теперечки його звать), усе-ж таки ми зостанемося побратимами й заприсягнемся перед Господом, не вложити в піхву наших шабель і не покинуть списів, поки не викореним на Україні усіх Ляхів і ксьондзів!

— Та вже-ж, бач, — одказав Павлюга, — не з тим і узялись за шаблі, щоб, теє, укладувать, і коли Господь поможе, то й викореним.

Аж ось, як так вони розмовляли, огласився галас по поляні.

— Ляхів ведуть! Ляхів ведуть!

І вовгурянці купами поперли на зустріч козакам, що вели на арканах, з скрученими назад руками, кілька чоловік Ляхів.

Була це невеличка ватага козаків, що шасталась і пильновала побіля Київського шляху й захоплювала по дорозі тих нещасливих, що їхали до князя Вишневецького.

На таку звістку Кривоніс витріщився на Ляхів, баньки його забігали й заблищали

як у гадюки, рот судоргою розвело й зуби, рідкі і гострі як у щуки, вискалились і заскреготіли...

По-переду вели високого й товстого Ляха, мабуть значного пана, бо був добре убраний, в блакитному кунтуші, підперезаний шалевим поясом, а за ним ще чотирьох. Позад ішло кілька чоловік незв'язаних і за ними шляхтянка у шушоні, з дитинкою на руках. Відолахи, озирнувшись на мучеників, що сиділи на палях і мотались на шибиницях, звели очі на небо й звисили свої голови на груди; побачили, яка доля їх чекала...

— Здорові були, панове, як-ся маєте? — зареготавшись скрикнув до них Кривоніс, як вони зблизились до куріння.

Ні один з Ляхів не підняв голови, щоб глянути на Кривоноса, і мовчки стояли перед отаманом.

— Чого-ж це так замислились, чого зажурились?... Подивіться лишень на своїх родаків, — казав Кривоніс, показуючи на мучеників: — бачите, який ми їм бенкет завдали?... Нехай би оттак глянули на них і ваші круленята та патери, побачили б вони, ироди, що наробили... Не хотіли гемони мати нас за братів, нехай же теперечки мають нас за ворогів. Може ви думаете, що тільки ваш кровопийця князь Єрема вмів мордувати людей? Я його самого навчу ще лучче катувати: у нього наші сіроми сидять на палях тільки по три дні, а у мене й більш тижня!... Та пострівайте, ми й до нього доберемось, не мене він моїх рук, по каплі виточу з нього диявольську кров, живого з'їдять черви...

— Лжеш, хлоп, схизматик, сміло одказав Лях у блакитному кунтуші: — не народився ще той чоловік, щоб наложив руку на князя Єремію... Поstrівайте, не мине й трьох днів, як він сам перевішає вас неначепсів і розтикає ваші голови по перехрестках!... Не сьогодні — завтра прийде до князя з Волині три тисячі кварцяного війська... О, тоді...

Кривоніс не стерпів такої одповіді. Мов вогонь на ягницю, кинувся він на Ляха й чим здужав, вдарив його по щоці. Лях мов неживий бебехнувся об землю, з рота й носа потекла кров...

— Отамане, — гримнув Павлюга, — не чесно бити звязаного чоловіка!

— Не чесно й заступатися за яропужих Ляхів! — загунів Кривоніс, хижо озиряючись.

— Не за Ляхів заступаюєсь, а за лицарську регулу!

— Бачу, про нього вона не писана! — додав Барило.

— Нахаркать на ту регулу, котру запровадили у нас ті анахтемські католики, що віддають Божі церкви жидам на оренду, зневажають присягою, що клялися на хресті і святому євангелії!... Наша регула теперечки — око за око, зуб за зуб, кров за кров, мука за муку!... Еге!...

Кривоніс одвернувся до своїх вовгуряців і грізно додав: Як опам'ятується, відрать з нього шкуру; гладкий, буде чим курінь вкрити... Цих трьох на палі, а цього сухорлявого на крюк, він довше висіти-меть.

Потім глянувши на тих, що були не завязані, спитав:

— А це що за люде?

— Це наші небораки, лакизи, що з нами їхали, — одказали вовгурянці...

— Так приставайте ж, хлопці, до цього отамана, Кривоніс показав на Павлюгу, — і лущіть Ляхів; напийтеся на здоровля тією помстою, як у спасівку насущають жадобу з холодного родника...

Спасибі тобі, отамане, за твою ласку, — одказали лакизи, вклонившись Кривоносу.

— А це що за вельможна пані з чортенням на руках? — запитав Кривоніс, глянувши на шляхтянку.

— Теж нечиста мати несла до Вишневецького, — загомоніли деякі з вовгурянців: — тамечки її чоловік жолнірує у князя Єрмії.

— І мабуть мордує наших братів і висмоктує з їх остатню кров! — Кривоніс хижо скинув очима на дитинку. — Бач, яке маленьке, у пелюшках ще, а вже воно найстарше, бо ляцького роду, круленя собі, матері його сто чортів у живіт, а як виросте бісеня, то й буде нас нівечить і пити нашу кров... бодай воно не діждало! — З остатнім словом Кривоніс вихопив з рук матери дитину і вдарив її головою об камінь. Череп розлетівся на дрібні шматочки й забризкав кровю і мізком матер і тих козаків, що стояли наоколо... Шляхтянка скрикнула, підняла руки до неба і як нежива вдарила об землю. Усі з жахом одступили назад і хутко стряхували з себе шматки мізку й черепа,

неначе огневі іскри, щоб вони не спалили одежі.

— Привяжіть лишень сучку до стовба, — прогукнів Кривоніс до своїх вовгурянців: — чим вигодовувать п'явку, щоб висмоктувала з нас кров, нехай годує комарів, поки сама з голоду не одубіє...

Ті і потягли небогу...

— Що ти робиш, пане отамане, — загомоніли Барило, Павлюга й деякі з козаків: — побійся Бога!...

— Ляхам своїм коханим розкажіть, а не міні! — гримнув Кривоніс визвірившись. — Це ж вони самі наварили собі куліщу, нехай же теперечки й тріскають, поки не луснуть!...

— Ходім звідси, хлопці, — озивався в юрбі Барило: — як бачите, нічого нам тутечки робить!... Мабуть і той змії, що колись у цих печерах жив, не лютовав так, як цей котолуп лютує.

— Ходімо, ходімо, — гомоніли козаки рушаючи, — на одну б його гілляку з Бременю!

Гнида зупинив ватагу.

— Постривайте, люде добрі, — сказав він, — поки я поражує з Кривоносом об мойому ділі, може й вам доведеться вкинуть розумне слово й дати пораду.

— Радься, радься, — загомоніли козаки, — тільки швидче, бо вже нам обридло дивитися на цього прода.

Гнида підійшов до Кривоноса й так почав:

— Старий Гуня доброго тобі здоровля зичить, а Бубнівський протопоп Сьвіт по-

сила своє благословенія і наказує тобі, щоб ти був лицарем, а не катюгою...

— Нехай він батькові своєму лисому наказує, — перехопив Кривоніс насупившись, — або своїм бурсакам, а не мені. Кажу, чого їм од мене треба?

— Старий Гуня і Сьвіт зібрали в Прилуччині чимале військо й наміряються поперти на князя Брему; дак отсе, бач, прислали мене до тебе порадитись, як би нам разом застукать природового сина.

— Спасибі тобі за цю звістку... Давно вже пора угамовать гаспида!

— Так кажи: як, коли і де нам зібратись?... Чи нам до тебе прийти, чи ти до нас пристанеш, чи може з обох боків його обійти?

Кривоніс на таке запитання не знав, що й казати, і стояв як телепень, чухаючи потилицю; далі надумавшись, прогугнів:

— Як Павлюга зібє до-купи увесь той люд, що зібрався на острові, тогді вчинимо раду й дамо тобі одповідь... Чи чуєш, побратиме, що я кажу? — додав Кривоніс, озирнувшись до Павлюги.

— Чую, — одказав Павлюга.

— Так роби ж, що треба, наwerbуй собі загігн, нехай тобі Господь помагає, а як наwerbуєш, дай мені звістку...

Сіроми наші, попрощавсь з Кривоносом, метнулись від його як мога, щоб не бачить, як мордовати-муть тих Ляхів, що привели, бо поки Гнида радився, Лях у блакитному жупані опам'ятовався і вже потягли його на дуба, а других повели насажувать на палі... Голосно огласився гай галасом но-

вих мучеників; особливо кричав товстий Лях, з которого здирали шкуру: проклинав він і козаків і патерів, проклинав і той день, що народився, проклинав і самого папіжа...

XIII.

За тиждень до пророка Іллі прийшли вовгурянці з Кривоносом під Немирів город, щоб напасти на вражих Ляхів; а за ними слідком зібрався туди-ж таки і загін Павлюги, що на вербував він з Барилом... Отто військова старшина порадились і осадили Немирів облогою. Зо всеї околиці позбиралась у город голодраба шляхта. Було таки кому його й боронить і одстоювать; були понароблювані вали і засади з землі й хворосту. Два напади Ляхи одбили, і козаків чимало полягло. У самий же день пророка Іллі, у-досвіта, почали козаки третій напад. Спершу роздався гук і галас, а там — загуло, затріщало, застрякотіло, заревіло, заgrimіло, застугоніла земля, — і козаки пробились у город. Як весняна вода в прорвану гатку, так вони прожогом хлинули туди. Та й була ж там гаспидська робота...

Кривоніс зараз з своїми вовгурянцями метнувся по городу на здирство й душегубство Ляхів та Жидів. Павлюга же потяг з своїм загоном до замку князя Четвертинського, що стояв обмурований високою стіною і обставлений самопалами, гаківницями і гарматами...

Та й задали ж вовгурянці лупку шляхті і Жидам. Більш двадцяти тисяч лоском положили; не було спуску й милування ні

старому ні малому, різали матір, різали й дитину на її грудях. Не було й валантання: бо на третій день, як зовсім упорались, прийшли вовгурянци до Кривоноса й кажуть йому: „Всіх Ляхів і Жидів вирізали, зосталась тільки в живих одна Жидівка.“

— Чому-ж і її не зарізали? — спитав Кривоніс.

— Там така гарна, матері її лихо, — одказали козаки, — що не підиялась ні в одного її рука...

— Як бачу, голопузи ви, пуцьвірінки, а не козаки, — скрикнув Кривоніс. — Приведіть лишень її до мене, так побачите, як підніметься рука й на гарну.

Привели Жидівку, дівчину літ сімнацяти, таку шуплу, тиндітну, очиці як ті зірочки, а на вид білу й змазливу, що не можна й сказати. Лютим, хижим поглядом окинув її Кривоніс, — та й Жидівка дивилась прямо йому у вічі. А як Кривоніс вихвативши шаблю підійшов до неї, то вона одною рукою миттю зірвала з плеч хустку, а другою підбрала довгу й чорну як гайворон косу, і розкривши шию схилила голову перед Кривоносом. Нещасна сама бажала смерті, бо усе задля неї згинувло; зосталось тільки ненависне життя, сиротство й гірка доля на світі...

— Бач, чого схотілось! — гримнув Кривоніс, вкладаючи у піхву шаблю: — не буде по твоєму.

Жидівка кинулась на-вколішки перед Кривоносом, благала убить її і покійно схилила свою голову. Кривоніс впився в її

своїм хижим поглядом і здавалось, не чув її мови...

— Справді гарна! з біса гарна! — пробубонів він, і обертаючись до козаків, додав: одвести в мій курінь!

Поки отто Павлюга брав замок князя Четвертинського, вовгурянці добре пили, гуляли і ділили поміж собою здобич і гроші, що добули од Жидів; а Кривоніс усе возився з своєю Жидівкою, як кіт з оселедцем... Носа не витикав з свого куріня, і навіть не ходив на бенкети товариства...

А доки оттаке діялось у Немирові, загін Павлюги висадив замкову браму й узяв замок на списа. У замку поховались значні пани, ксьондзи і всяка шляхта. Усі вони тутечки-ж зараз були вирізані у-купі з жолнірами; самого ж князя Четвертинського зачуба виволокли з палаца й біля рундуку одрубали йому сокирою голову. Із панів зосталась жива одна тільки княгиня, — бо її притьмом прибрав у свої руки Павлюга...

У вечері того-ж дня зібрались козаки у замок на бенкет. Було там чим і привітати і частуватись: княжеські кухарі зварили вечерю з доброї страви і напекли усякі присмачки і витребеньки. З підвалів цілими бочками погочували венгерське вино, старі меди, наливки і ренське. Вечерею запорожці удовольнилися, бо казали: отсе не то, що гарбуза найжся, а на вербу подивися, то й стане голодний.“ А як отто вже добре підпили, та почали точить теревені, посипались на Кривоноса насмішки й уразливі глузування; почали натякати і на те, що він не потрібно злигався з Жидівкою...

Кривоніс і сам добре знав свою вину й в-очевидки бачив, що такою подією тратив віру й силу у себе поміж товариством. І от він — чого б задля його не було, — захотів знов підняти себе й свою силу поміж козаками. Звелів одягти як найлучче Жидівку й привести її у замок, де гурбою козацтво товклося і пробувало. Привели Жидівку, убрану у найкращу одягу княгині Четвертинської. Довга до колін коса була розпущена в неї, а голова убрана віночком із свіжих квіточок. А щоб лучче можна було усім її побачить, Кривоніс підняв і постановив її на стіл по середині залі, та й сам зліз на стіл і став по-праворуч біля неї.

— Ось вам, пани-молодці, і Жидівка! — крикнув він: — як бачите, не бороню її і не ховаю; у кого підійметься рука, нехай той і збавить її віку.

Козаки стовпились коло столу й роти пороззвіляли, дивлячись на таку дуже гарну Жидівку. Лютованням і кровю вони наситились вже в-доволю, так що як-би у ту пору привели не то що красиву Жидівку, а й поганого Жида або Ляха, то й на того не піднялась би ні в кого рука.

— Чого-ж мовчите та зуби скалите? — з лютостю проговорив Кривоніс, підбираючи лівою рукою косу Жидівки: — ріжте, стріляйте, на те й привів сюди Жидівку!

— Коли досі не зарізали, — озвались деякі, — дак нехай живе небога...

— Нехай живе! нехай живе! — роздався кругом гомін козаків.

— Ну, дак не корить же й мене...

З остатнім словом шваркнула з піхви шабля, заблистіла, голова Жидівки на аршин підскочила в гору, а з трупа кров струменем забила, задзюрчала, і він гепнувся до долу. Товпа козаків хутко одскочила назад і з жахом гляділа на Кривоноса...

— Товариші! — гаркнув він, трясачи шаблею: — ця шабля перетяла ланцюги кохання, чи вдержаться ж від неї ляхські кайдани?!

— Ой отамане, ой отамане! — загуділи козаки...

Вовгурянці кинулись до свого отамана, зняли його зо столу й довго колихали на руках, вихваляючи його лицарське завзяття...

Бенкет все йшов та йшов, горівка й ренське все більш і більш розпалали й мордували козаків. Аж ось посипались кепкування і нарікання і на Павлюгу. Не одні тільки вовгурянці, а й багато з загону Павлюги вимагали од нього, щоб вивів перед товариство й свою кохану — княгиню, і розправився з нею, як з Жидівкою Кривоносіс... Павлюга ухмиляючись виразно одказав козакам: „На сьогодні буде з вас і одної Жидівки, а завтра в-ранці виведу на замковий майдан княгиню і порішу з нею так, як Бог на серце мені покладе.“

На другий день в-ранці увесь замковий майдан вкрився козаками й православним людом. Біля палаца постановлен був стіл з образами й запаленими восковими свічками; прийшли піп з дяками в усьому облаченню і зібрались отамани й військова старшина. І отто зараз одправили благодарствен-

ний молебінь за даровану Господом побіду над ворогами...

Після молебня метнувся Павлюга й підійшов до налою, ведучи за руку княгиню, і тутечки зараз почали їх вінчати. Княгиня була убрана в українську одежу: в шовковій плахті, з малинового аксамиту шушуні, обгаптованому золотими поворозками, а на голові був парчевий дорогий очіпок, та ше обмотаний тонким як павутина серпанком. Тільки княгиня була дуже смутна: сльози лились з очей її і обливали жемчуг і самоцвіти, що сіяли у неї на високих грудях. Павлюга пильно її розважав, а сам був такий бадьористий. — Козаки підморгаючи казали проміж себе: орел!...

Такої гарної, красивої пари, розказував пан-отець Ларивон, не приходилось йому на віку вінчати, і після цієї мови обтерся шовковою хусткою, що досталась йому після вінчання...

Як тільки звінчались, Павлюга вихопив свою шаблю і обернувся до козаків; а ті з жахом і мовчки дивились на свого отамана: у всіх похололо на душі, бо у кожного була перед очима Жидівка...

— Пани-молодці! — крикнув Павлюга, показуючи на свою молоду: — це перед вами не княгиня, а козачка, жінка моя; просимо поважать її, а коли який необачний скривдить її словом або поглядом, то я йому отцією шаблею теж одчещу голову, як учора Кривоніс одчесав голову Жидівці!...

— Ой отамане! ой отамане! — загули козаки. — Шапки полетіли у гору й молодих з шанобою ввели у палац і весілля

справили, як треба по козацькому звичаю: може під сотню сопілок оддирали козаки тропака й гопака в присядку; танцювали й під ту, що музика грає: свині в житі... Були там і всякі панські шпундри й витребеньки, і хвиги-миги, і дуже добре частування...

Після вінчання бачили дехто із козаків, що якийсь старий чоловік з торбою за плечима підходив до пан-отця Ларівона під благословення, дав йому скількись шагів грошей на часточку, прохаючи: помянуть побитих козаків, а Павлюзі з жінкою переказать: „нехай собі здорові будуть, та шануються на все добре“. і отто зараз кудись почимчикував... А йдучи бубонів собі: „Кривоніс... гаспидська у його душа... не здобровать йому катюзі“...

Після того добре згодом була у Січи й така чутка: Раз десь при війні старий чоловік, що носився з торбою, переказував Кривоносу пораду, що, де і як треба дять, бо дуже погане діло виходило од Ляхів... Кривоніс не послухав тієї поради й багацько погубив козаків. А як Марко зустрів Кривоноса, то докоряв і лаяв його за його негодящу пригодність і за його завзятість і харцизтво. Кривоніс як скажена звіряка кинувся на старого з шаблею, дак він ціпком своїм перебив у Кривоноса шаблю і так його оддубасив, що він після того тижня через два й дуба дав... Умираючи Кривоніс хоч гірко кааявся за своє люте завзяття, а все таки казав, що віру й своїх людей широ оборонив од треклятих Ляхів...

XIV.

Що таке діялось і робилось на Подолі і на Волині, і як там люде бились і гризлись як ті звіряки, у далеку сторону України не доходило ніякої звістки. У тих містах, де тече річка Самара, і там, де протікають собі й другі річки: Вовча, Гніздка, Кочерга, Тирса, і побіля їх ростуть густі ліса та розляглись широкі луги, там порозселились і попосідали хуторами й сельбищами ті запорожці, котрі, одкозакувавши у Січи, позавадились жінками та дітьми та й стали собі хазяйновать.

В однім таким місці коло самої Самари, яке зоветься „Білого кішло“, жив козак, вже немолодий — Іван Гоцопуп. Заможний був він чоловік і добрення душа. Мав жінку Оришку, невисипущу тобі хазяйку — мички й веретена з рук не випускала, — та тільки злющу й запеклу цокотуху на всі хутори. Він собі більш мовчав і потурав її, бо дуже не любив жіночого крику; а коли вже було не витерпе її дорікання за ту горілочку й надає їй бебехів, дак вона ще гірше розрепетується, кинеться до мисника й побече чарки й повилива з посудини горілку. Така!... Отто він сердега потім розмислиться і начне її докладать, — бо розумна таки й голова була у нього: „що як ходив ще по землі Христос з Петром, то казали народові, щоб не було жіночого верху, а то й добра на світі не буде; от-що знай“... Вона, слухаючи такі речі, зробиться сумною і на яку часину посмирніша... Він же, отце хто б не завернув на двір або не зайшов в хату, в кожному горілки чарка, а другого

й сам покличе, щоб випить не в самоті, на добре здоров'я... Е, вже нема тепер таких, нема. Хоч з каганцем шукай — нема таки, нема...

На празник святого Миколи весняного зібрались до його з-позаранку сусіди: Остап Завалій, Охрім Передерій, Терешко Кваша, Панас Ганчірка і другі, всіх чоловік з вісім, на бесіду й розпитаться: чи нема якої чутки з Польщі, і як то там наші небораки запорожці справляються з гемонськими Ляхами.

Щирий хазяїн рад був гостям, бо хотілось таки на святій празник гульнуть, та й на ту пору й стара його десь бабувала.

Посадив він гостей у дворі під вербами, виніс із комори казан, повісив його на триніжках, налив у нього горілки відра з півтора або зо два, і вкинув туди-ж меду; а зваривши таким побитом горілку, всунув у руки кожному гостю по корячку й почали частуваться і кружать. Оттак сидячи під вербами в холодку й торкаючи по-троху гарну варенуху, кожний розказував про своє перше життя у Січи й про клади, де, у якім місці їх батьки позакопували від орди, та ніяк їх не найдуть. Точили усякі теревені-вені, а далі міркували і об тім, що отто біс та його діти усе мутять на світі... Еге!... Як чорт улізе в очерет, то в котру схоче дудку грає... Хоч пий — умреш, і не пий — ноги задереш...

— Ні, ні, воно, бачите, і от-як буває, — почав казати Гоцопуп, — та люде не хочуть тільки того примічать: доброму чоловікові й добрий кінець віка буває, а лихому лиходію — поганій... Хоч зробив зле діло

твій дід, або баба, або батько, або мати, воно окошиться коли не на тобі, то на твоїх дітях, унуках, і не буде вже їм ні пуття, ні добра, куди не повернуться... Воно, по писанню, треба й скотину жаліть, шанувать, а не то що чоловіка... А навіжені, злі та дурні люде од чого, думаєте, родються? — від того самого, що не так, як треба, живуть чоловіки з жінками. Він тогді дотинається, як бува п'яний, нависний, а часто й після того, як побє жінку, а буває, як і вона його п'яного потовче; а оттака й друга непотрібність на уроду людей і дух уже діє... Воно вірно. Бо як і вінчають, то у церкві апостола читають: „тайна отця велика є!“...

Уже наші запорожці були добре п'явенькі; вже деякі розмовляли і об гарних молодичах, а деякі почали лаяться, і може сварка довела б і до кулаків, як дивлються, біжить від лісу прямо до їх якась стара жінка.

— О, дивіться: це, здається, біжить наша стара Горпина Гвоздичка, — обізвався хазяїн.

— Яка то Горпина? — деякі спитали.

— А жінка старого холодного коваля, що на Свинороях живе.

І справді, незабаром швидко підійшла до їх гурту старенька жінка з добрим пучком зілля, і трясючи головою і задихаючись, переказує: „ох мені лишечко! трохи не змерла в лісі з переляку!“...

— А що там таке скоїлось? — обізвався Василь Кваша, схопившись на ноги й пропустив під свої страшенні вуси корячок тієї варенухи.

— Ох, мій голубе сизий, і згадати й розказати страшно! Скільки живу на світі, а такого страшного чоловіка не бачила. Там такий здоровенний, головатий, банькатий, з закорюченим носом і з торбою за плечима... Так би то вовкулака, чи що? І в той час у лісі зозуля кувала, лихо віщувала.

— Бабо Горпино, — озвався хазяїн, — та то мабуть Марко з пекла?

— А може, серце, і він! може...

Тут усі гості зареготались.

— Ей, не смійтесь! Баба Горпина не вмів брехати. Я вам таки кажу, що злякалась так, що ледве додибала до вашої господи. Дух святий з нами й свята Пречиста! — та й стала хреститься.

— Годі, бабо, труситися та лякатися, — обізвався хазяїн: — сідай лишень небого лучче з нами та випий чарчину цієї живиці-ледащиці.

— Ох, мій голубе, та може б воно ще й рано для празника святого?

— Та ну бо, пий, коли дають! Знаю, як покоштуєш, то й ще попросиш...

— По цій мові будьте козацтво здорові. — відказала баба Горпина, і скривившись неваче той гріх, пропустила чарку вареної горілки через свої зморщені губи, а потім і другу й третю.

— Ну що, — зареготали козаки питаючи, — добра горілка?

— Добра, голуби мої, добра, тільки й і пити таким, як ви, запорожцям козакам...

— Е, голубко, які вже з нас козаки, — озвався Кваша: — ми, бач, теперечки тільки жіночі попихачі.

— Стривай! — скрикнув Ганчірка, узявшись у боки, що аж луна покотилась: — що ти ка-зна що мелеш! Спитай лишень її: чого вона була в лісі, і кого збирається отруїть, чи що, отим зіллям?!

Тут баба Горпина аж підскочила, а козаки знов зареготали.

— Не така я людина, мої соколята, щоб троїти й згоняти людей з світу, а як що й збираю добре зілля, то більше для любощів та од пропасниць і всякої хвороби. От-що!

— Добре, бабо, добре, — відказали козаки й знов піднесли бабі чарочку.

— Та може воно б і годі? — ніби нехотячи промовила стара Горпина й випила горілки покряхтівши.

— А, та й солодка ж! і баба помолоділа. Ну нічого, гарна я стала? Отто як-би мій старий побачив... Господи! та де-ж мов добре зілля?...

І стара почала кряхтіть і збирать на землі розкидане зілля, приказуючи: Отце, бачите, сон... отце горлицвіт... і годяча цибуля... отце Петрів батіг... отце тирлич... а отце свербигуз і деревій, до грудей і до чоловічого живота добрий... отце буркун... а отце чорнобіль... до голови й до жіночого живота дуже потрібний... а отце молочай, як чоловікови вже, знаєте, невдачай... А в пазусі ще й ремезине гніздо є: хто його має у хаті, то буде добре життя жінці з чоловіком, аби воно було з однією діркою, а не з двома... Бачте!

— Ану, стара молодиче, заспівай лишень нам що-небудь веселе, — загомоніли козаки.

Баба Горпина обізвалась: „отто чого схотілось“, і узявшись у боки почала примовлять та притуповать:

І підтикалася,
І підсемикалася,
І підперезалася,
Йому сподобалася...

— А що, козацтво?

— Гарно, бабо, гарно! Ану лишень пісню танцюриху.

Тут уже стара, нічого не кажучи, пішла трохи легше, а потім і дужче танцювать і до-давать словами:

„Коло мене хлопці жваві,
Молодії і чупряві,
А я зілля настарчаю,
Їх із лиха виручаю.

Як покладу та розмажу,
Та про дівчину роскажу,
То мій хлопець аж, аж, аж!
Каже: бабко, серце маж!

А я перцем, з лободою,
І з усякою бідою,
Мажу крижі, плечі мну, —
Оттакая я, бачте, ну!...“

Козаки регочуть од бабиної пісні й танців, а вона усе таки примовля:

„Ось, яка я, бачте ну,
І сюда я, бачте, гну,
І оттак я, бачте, ну!...“

Деякі з козаків плонули, дивлячись на бабині викрутаси, а другі обізвались: „та нехай тобі, бабо, печений Жид, яка-ж ти осоружна!“

XV.

Отто вже баба угомонілась і побрела собі, а деякі старі запорожці затагли було свою пісню: „В Одарочки ночував, та з печі ввірвався,“ — як підходить до Гоцопупового двора старий чоловік, з торбою за плечима, і не кажучи „здорові були“, прямо звертається до козаків понуро й з грімною мовою:

— Ач! як вони тут глуздують та бенкетують... А там горять села, города... мучть народ християнський. Хиба забули гетмана Остряницю, обозного Сурмилу, Чурая і других, як їх Ляхи колесовали і прибивали живих на палях, обливали горячою смолою і жарили пекельним вогнем? Забули!... Хиба не знаєте, як наші церкви пограбльовані й віддані Жидам на оренду, а саму віру зруйновали вороги-гадюки? Усе забули!... Подивились би, що таке діється і теперечки на Подолі та на Волині!... Он город Буша зовсім з людьми пропав!... Там люде самі себе предавали смерги, щоб тільки збавиться од Ляхів; там жінка козацького сотника Завісного сіла на барило з порохом, підпалила його, — та й була така...

... На що-ж на божому світі те й козацтво, як не на те, щоб боронить святу православну віру й людей від супостатів? А ви сидите отут з жінками і нічого собі не думаєте й не робите! Вам і байдуже

людська погибіть... Хиба хочете, щоб і вас Татарва побрала у неволю, або Ляхи повиризали та потопили у Самарі?...

— А тобі яке діло до того, що ми бенкетуєм, — обізвались в один голос хуторяне: — що ти за отаман такий, і відкіля ти у біса приплентавсь сюди вчить і корить нас, що ми гуляки, п'яниці?... Яке тобі діло? Іди собі геть к нечистій матері, відкіля прийшов, а не то, як ще начнеш тут більш п'ятякати, то ми тебе й по потилиці протурим, як навіженого.

Більш всіх кричав і сіпався Ганчірка.

— Ого-го! Ще не народився той, щоб бив мене, а не то оттакі жіночі налігачі, як ви, позаливавши пельки.

Підгулявше козацтво ще більш роздрочилось, всі вони повскакували з кулаками.

Чоловік (то був Марко) як той лев став проти їх, та й каже:

— Підходьте ж, чого зупинились та роти пороззівляли, бісові п'яниці? Я вам того дам, чого більш не схочете, — показуючи їм свій ціпок.

Запорожці добре вже були п'яні й почувши такі речі, кинулись всі на чоловіка з непотрібною лайкою і гомоном: „провчимо гемона, провчимо!“ І як тільки що який з їх підійде до Марка, щоб ударить його, то він — стоїть собі як укопаний, з місця не ворухнеться: того пхне рукою, а другого тьокне ціпком, або вхопить за чуприну й стусане, то так к бісу й гепнеться або покотиться; який же підніметься, то й в-друге й в-третє пхне. Позабивав їм зовсім п'яні морочки...

Оттак перебравши всіх гуляк і дуже вилаявши їх, як непотрібних козаків, Марко підняв свою торбу на плечі й потяг знов до лісу, не оглядаючись...

Козаки-хуторяне зовсім були збиті з пантелику, не знали, що й робить, що й казати, забули й за горілку... А як отто трохи прочунали і прочухались, Гоцопун обізвався до їх:

— А що, хлопці, може отой якийсь чудний старий чоловік і добре діло нам казав, бо й я перш чув, що дуже страшно діється на Волині й на Подолі й як там знущаються над нашим хрещеним людом... Похмеліться, хлопці, та йдіть до дому, а завтра у ранці нехай кожний іде по сусіднім оселям та хуторам збирати охотників, і як зберем добру ватагу, то й пошлемо її з Богом на поміч нашим запорожцям у Волинь.

Опісля того незабаром позбиралось таки чимало Самарських і Вовчанських лугарів, і потягли вони ватажком на підмогу своїм...

XVI.

До того уремя, поки не втихомирились битися запорожці з Ляхами та з Татарвою, бідолаха Марко появлявся з перегодом і здалегідь у тих місцях, де воювало й билось запорожське військо. Деякі запорожці знали Марка за свого чоловіка, і як було забачуть його, то й кажуть: „он сіромашний дід придибав до нас на поміч“. Збирав побитих козаків, рив ями і закопував їх, похарамаркавши над покійниками молитву. А які було сердешні козаки лежать у степу або в лісі, уві-

чені та поранені, то він доглядав їх і добував їм хліба й води, а деяким робив і ліки: прикладав і привязував до ран зілля, подорожника або заячого вуха й дечого другого; иншим же слабим, щоб подужчали, давав пиль по маленькому кухлику горілки, настояної на деревію, або тернівки, а кому було й тернівки. До тих же ран, которі зятрились і дуже пекли, прикладував розрізаних жаб, і від таких ліків рани загоювались і козаки видужували. Дуже й щиро він трудився над таким ділом. А отто було як приходить ся запорожцям на війні сутужно, або складеть ся недогода та необачність яка, то він гукає та махає їм, де що робиться і де що не так, або куди держать стрикача. Часто його слухали і часто бував він у пригоді...

Потім, як отто перестала на Поділі й Волині колотнеча й різанина, і вже усе утихомирилось, Марко потяг на Кавказ. Тамечки він скрізь по Кубані й тому Тереку, що вовчицею реве, шукав кладів, щоб добути казни і постройть на черкеських горах Пречистенський монастир, подобний як на Ахвонській горі, щоб там поселились собі пустельники та ченці. Думка у його, бач, була така, щоб усе благать та благать Господа, трудиться та й трудиться до кривавого поту за збавленіє своїх безмірних гріхів; а друге й те, щоб руські люде ходили сюда Христу Богу молиться на спасеніє душі а не захожували в бусурманську, трекляту турецьку землю, опріч святих міст, де й він бував. Уже було Марко з однії високої гори, над густими байраками а побіля їх родниками доброї води і жерелами і течіями цілющої води, гомоном

та ляками порозгоняв бісових синів Черкесів, порозчищав на тій горі місто, склав собі капличку й обставив її хрестами: позносив на ту-ж гору здоровецькі каміння, з десяток добрих копиць, на збудовання монастиря; та скільки не бився, не трудився, кладів не знайшов, і вся його турбація так там і зосталась. З-відтіля пішов дальш. Лазив отто він і на ту високу, превисоку гору, де зупинився здоровенний байдак праведного Ноя, як був оттой колись давно великий потоп на землі за гріхи чоловічі, а може більш і за жіночі... Швендяв він і по Персіяньській землі. Тамечки він запримітив, що у тій землі люде носять каптани з перекинутими за плечі рукавами, як і в запорожців, і ця одежа називається по їхньому козак. Кумедно та й тільки показалось йому: одежа козак... Що воно означа? Нехай письменні розберуть... Доходив він аж до вирія, куди небесні птиці злітаються на зімівлю; там він бачив — крий Боже, яку тьму-темряву всякої, превсякої птиці, а між ними таких здоровенних індиків, неначе добрі бики. А йдучи туди, доводилось йому побачить і тих навіжених людей, що моляться до вогню, і тих, що кружаться як оглашені; та як отто побачив ті вогні із-під землі горящі, то задумав було спалить у тих вогнях свою торбу з головами, — так ні, не згоріла гемонська торба, тільки почищала та набралась нехтяного духу. Після того вж був він в Русалимі. Дуже молився і блага у Христового гроба за свої претяжкі гріхи тільки козацька його натура не витерпіла: там він надавав стусанів тим Туркам, що розтихають людей у храмі Божому й коло Хри-

стового гроба, та й вони його таки товкли і тріпали, та нічого не зробили, а тільки казали собі по турецьки: „отсе мабуть руська сила“. Купався Марко з торбами і у річці Йордані. А з-відтіля повертав і в той край, де жувуть усе чорні люде, которі прозиваються Орапами. Плентався і по тій землі, де вже отто край світа й де люде ходять, як мати народила. Заносило його й туди кудись; де й літом і в жнива усе зима та морози та ледяні гори, а ведмеді як сніг білі. Бог його зна, що й робиться у тій землі, де не видно й землі. Марко не довго там і був, бо його таки добре пробірав страшенний мороз і лиха година. Де вже він не був, і чого він на світі не бачив! Усюди, і по всіх усюдах...

Наших дідів діди, а тих дідів та ще діди — отце усе розказували про Марка проклятого. Казали ще і от-що: Марко після того всього забравсь у цесарську землю, де живуть таки наші руські люде. Там він по одежі став такий кумедний, що хто його зна як і розказать і як оповідать. У німецькій, синій куртці, штани на ньому без очкура й матні, вузькі та ще з боку мідними гудзиками пообшивані; кожух носить на виворот, шерстю поверх; біле волосся аж плечі накрива, довгі вуси коромеслом стирчать, а на голові бриль як та здоровенна лопушина. Зовсім став чудний, неначе той піджарений цесарець, або голодрабий Лях з галицької землі. Він дуже лає і напада на тих руських людей, котрі відчахнулись від нашої православної віри й повернули в гемонську вунію та в католицьку віру, і тих, що побратались з Ляхами а про своїх руських людей і забули. Там

вони зовсім зашолудивіли, бо набрались пранцьоватого духу й стали еритичого сина синами.

Стародавні люде верзли ще й таке, не-наначе б то яку нісенітницю, про Марка : що він шукає десь за границею того віковічного Жида, котрий од самого розпинання Христа ходе по всьому світу та з нечистою силою збирає і зносить Жидам гроші. Хоче, бач, Марко запопасти його й дати йому доброї прочуханки, щоб він навчив своїх заграничних Жидів, а не наших, по правді на світі жити, а не все займаться шинкарством та всяким обманством. Бо скільки Марко не вештався по світу Божому, а нігде не бачив, щоб Жид був яким небудь хліборобом, і щоб хоть-би зерно хліба з'їв од своїх робучих у степу рук, або збудував хату, або зробив колесо, або полагодив його, або був ковалем; а то нічогісінько того не роблючи джиркочуть тільки та дурять людей хрещених та обманством добувають гроші й живуть собі панамі. Уже Цигани лучший від їх народ; хоч вони й добрі брехачі, а жінки їх ворожки, та все таки деякою роботою займаються : ковалюють та кіньми минжують, а в панство не лізуть, ні...

І ходе Марко по світу з своєю преважною торбою і з своєю пекельною нудьгою, і буде оттак ходити до самого страшного суду, поки всім живим і мертвим не буде сказано по писанію — амінь!

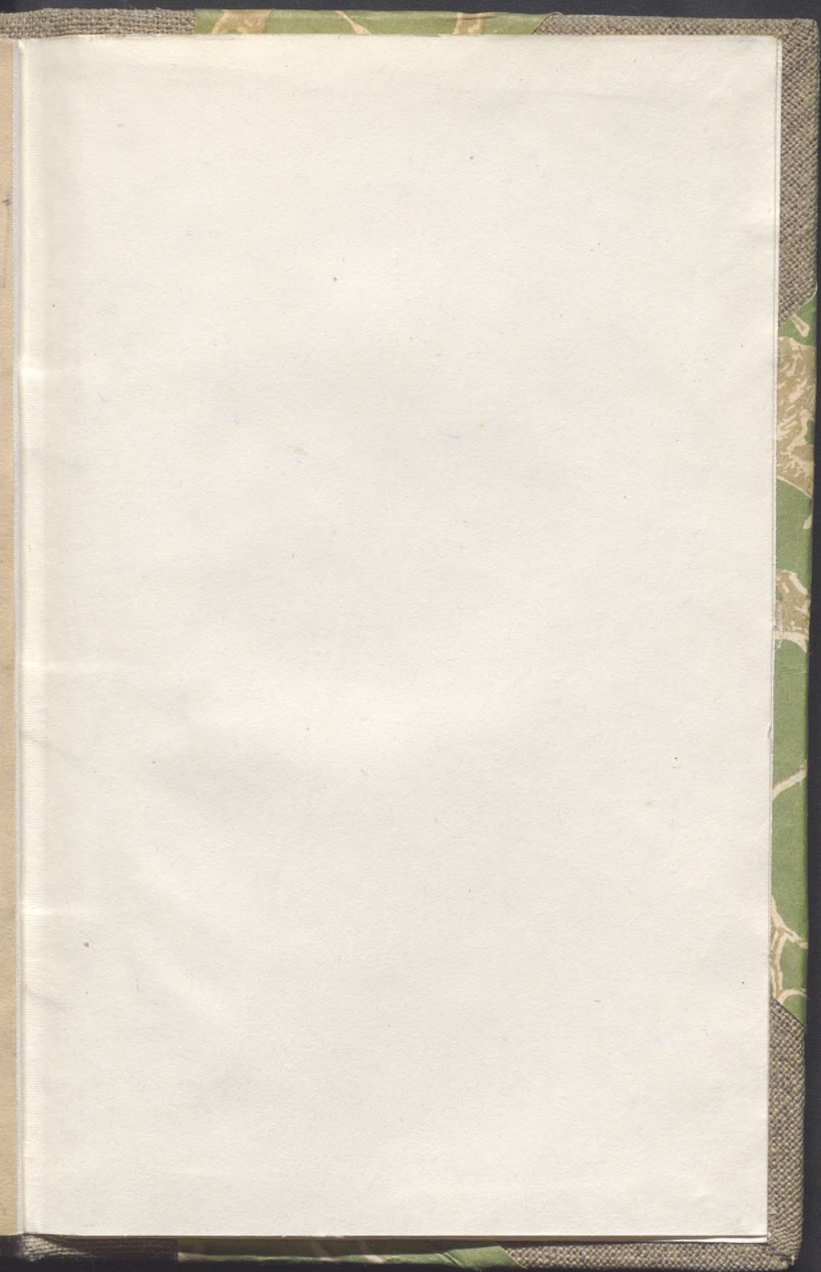

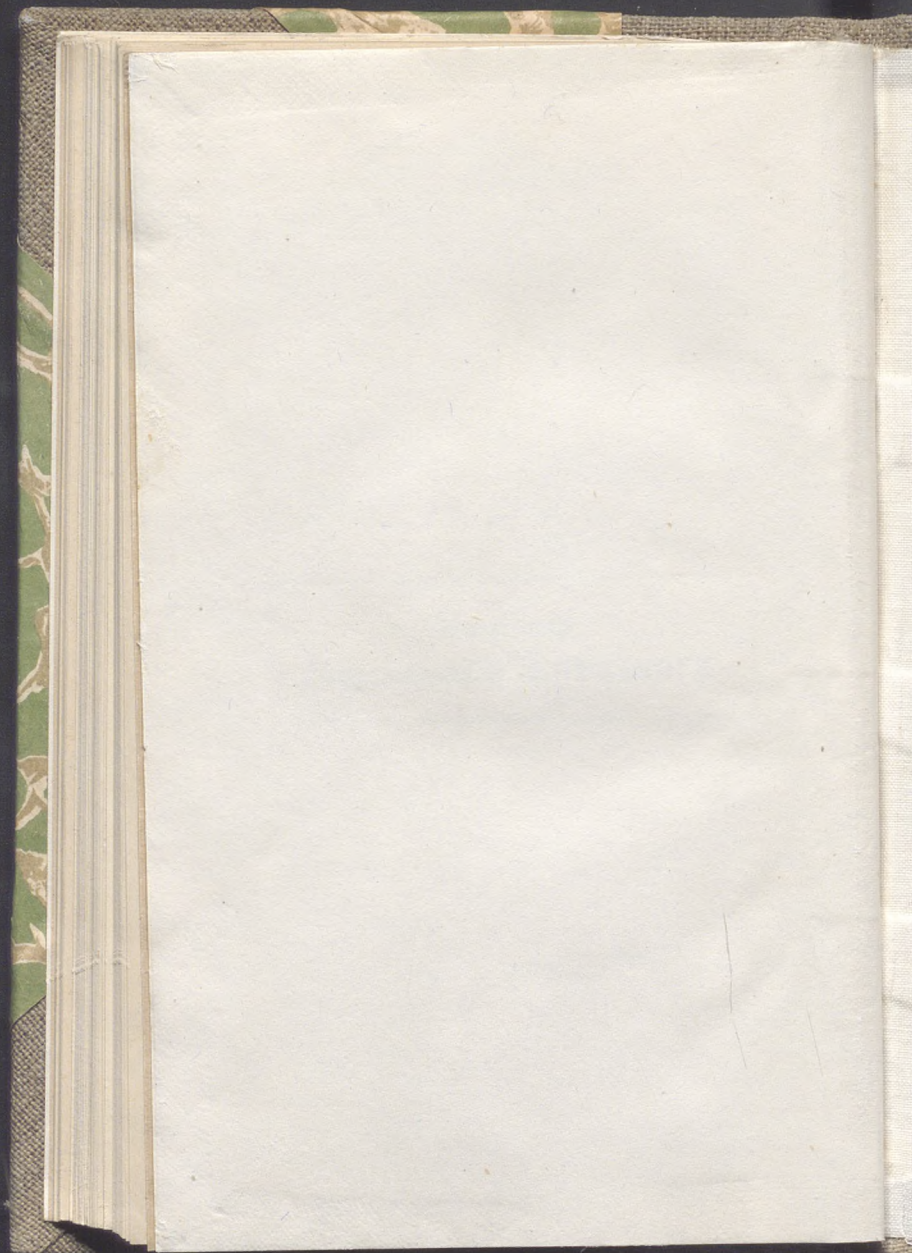
Arv Poloway
Mina, 4-5-77,
- 202t

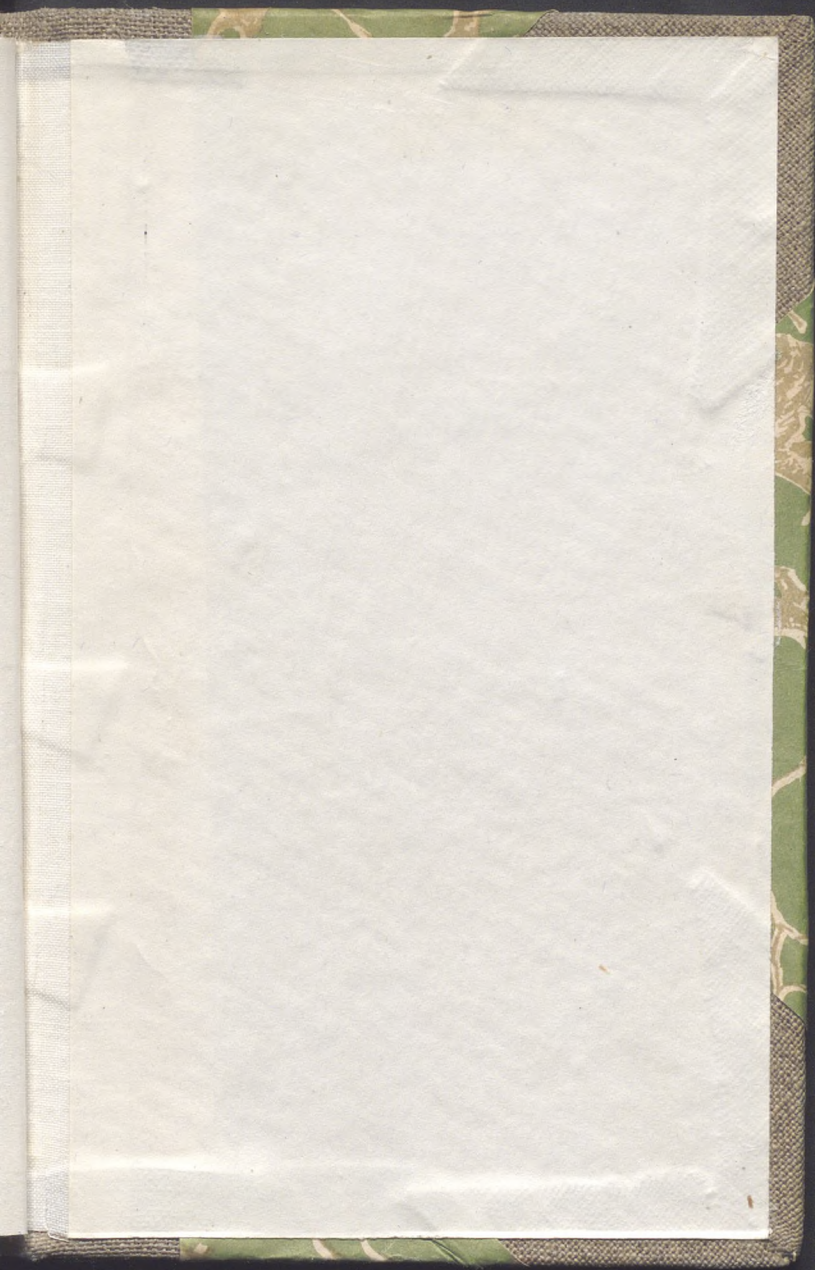
201

Ілюстрації
акад. маляра Е. ЛІПЕЦЬКОГО.

28

897332
